

Kano Tohi

◇	Talateu ‘a e Kōvana	86
◇	Ngaahi Tefito’i Taumu’a mo e Fatongia	89
◇	Kau Ma’u Mafai	90
◇	Fokotu’utu’u Fakangāue	94
◇	Tu’unga Faka’ekonōmika Fakalūkufua	96
◇	Ma’uma’uluta Fakapa’anga	104
◇	Māketi Fakapa’anga	122
◇	Fakatu’utāmaki Fakangāue	127
◇	Ngāue ‘a e Tafa’aki Tokanga’i ‘o e Pa’anga	128
◇	Ngaahi Ngāue ‘a e Pangikē Pule	130
◇	Ola ‘o e Ngāue Fakapa’anga	134
◇	Fakamatala Fakapa’anga	136

TAUMU'A NGĀUE

Ke fa'u mo fakahoko ha fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga malu 'oku ne langa 'a e tu'unga faka'ekonōmika'; teke 'a e ma'uma'uluta mo e malu 'o e tafa'aki fakapa'anga', ngaahi sisitemi totongi pa'anga 'oku ma'uma'uluta fakatu'apule'anga mo ngāue fakapolofesinale pea 'i he tau'atāina.

VĪSONE

Ke hoko ko ha Pangikē Pule lelei mo longo mo'ui 'i hono poupou'i 'a e ma'uma'uluta faka'ekonōmika 'a Tonga'.

NGAAHI TUI

Fai Totonu | Fakakaukau Fo'ou | Ngāue Fakataha | Lelei Taha

Talateu 'a e Kōvana'

'Oku ou fiefia ke tuku atu 'a e Lipooti Fakata'u hono 28 'a e Pangikē Pule ki he ta'u fakapa'anga 2017/18. Ko e lipooti fakata'u ko 'eni 'oku ne fakamatala ai ki he tu'unga faka'ekonōmika pea mo e tafa'aki fakapa'anga, ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga pea mo e ngaahi ngāue 'a e Pangikē Pule' lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga, 'o fakatatau ki he ngaahi taumu'a pea mo e ngaahi tefito'i fatongia 'oku hā atu 'i he Lao ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga'. Oku kau 'i he lipooti ko eni mo e fakamatala fakapa'anga kuo 'osi hono 'ātita'i 'o ngata 'i he 'aho 30 'o Sune 2018.

'I he lolotonga 'a e ta'u', na'e fakalakalaka 'a e tu'unga faka'ekonōmika fakamāmani lahi, ko ia ai na'e tuku mai 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (International Monetary Fund) 'a 'enau fakafuofua ki he tupu faka'ekonōmika fakamāmani lahi ki he peseti 'e 3.9. Na'e hiki mo e totongi 'o e ngaahi koloa lalahi 'oku fefakatau'aki fakavaha'apule'anga pea pehē ki he totongi 'o e lolo 'i hono fakatatau ki he ta'u kuo maliu atu. Na'e 'ikai ke 'i ai ha fu'u uesia 'a e hiki 'a e totongi 'o e ngaahi koloa 'i tu'apule'anga pea mo e totongi lolo 'i he tu'unga 'o e 'ekonōmika fakaloto fonua. Na'e kei 'i he tu'unga mālohi pe 'a e 'ekonōmika fakaloto fonua neongo 'a e tō mai 'a e saikolone fakatalopiki ko Gita. Ko e ta'u 'aki eni 'e nima hokohoko 'a e tupu faka'ekonōmika 'a e fonua'. Na'e makatu'unga 'a e tupu ko 'eni' mei he toe lelei ange 'a e tupu 'i he sekitoa langa', fakatupu koloa, ngaahi ngāue fakapa'anga, fefakatau'aki, fefononga'aki' mo e fetu'utaki'.

'I Ma'asi 2018, na'e peseti 'e 9.8 'a e hiki hiki 'i he totongi fakalūkufua e ngaahi koloa, 'o makatu'unga 'i he hiki 'i he totongi 'o e ngaahi koloa 'i he hili 'a e saikolone fakatalopiki ko Gita. Na'e holo 'a e hiki hiki fakata'u 'i he totongi koloa 'i he faka'osinga 'o Sune 2018 'o ma'olunga si'i pē he tu'unga fe'unga (reference rate) ko e peseti 'e 5 'i he fakafuofua 'a e Pangikē Pule. Ko e holo ko eni 'i he hiki hiki fakata'u 'i he totongi koloa na'e makatu'unga ia mei he 'osi 'a e ta'u kakato 'a e totongi tute 'ekisia fo'ou na'e hilifaki 'i he ta'u kuo'osi, ola lelei 'a e utu ta'u, pea tokoni mo e tu'utu'uni 'a e Pule'anga ke tu'u ma'u pē o 'ikai hiki 'a e totongi 'uhila.

Nae tokoni 'a e tui 'a e ngaahi kautaha pisinisi pea pehē ki he taautaha 'i he ngaahi ngāue faka'ekonōmika ki he tupu 'a e 'ekonōmika fakaloto fonua. Na'e 'ilonga ia 'i he tupu 'a e ngaahi nō 'a e ngaahi pangikē ki he nō taautaha, nō fale pea mo e ngaahi nō pisinisi 'i he tafa'aki fefakatau'aki, fakatupu koloa pea mo e tafa'aki langa. Na'e hokohoko pe 'a e tupu 'i he ngaahi nō neongo na'e hiki si'i 'a e totongi tupu 'i he nō pea holo 'a e totongi tupu 'i he fakahū pa'anga (deposit).

Pea na'e kau mo e tu'unga 'o e fakafetongi pa'anga 'i he ngaahi fonua kaunga'api 'i he Pasifiki 'i he ngaahi faka'ilonga 'oku ne poupou ki he tupu faka'ekonōmika fakaloto fonua. Na'e mālohi ange 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga 'i he pa'anga Nu'usila pea mo e pa'anga 'Aositelēlia, ka na'e holo 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga 'o fakatatau ki he pa'anga 'Amelika, 'a ia ko e

fonua eni 'oku ma'u lahi taha mei ai 'a e li pa'anga mei muli (remittances). Na'a tokoni 'a e holo 'i he fakafetongi pa'anga Tonga ki he pa'anga 'Amelika ke lahi ange ai 'a e pa'anga hū mai 'akinautolu na'e talafi mai 'enau pa'anga mei muli (remittances) pea 'oku tākaki ia ki he 'enau pa'anga hū mai (income) fakalukufua. Makatu'unga 'i he lahi ange 'a e pa'anga hū mai (income) na'e tokoni ia ke hiki 'a e fiema'u mo e hū koloa mei muli, hangē ko e hū koloa mai mei Nu'usila, 'a ia ko e fonua eni oku lahi taha 'a e hū koloa mei ai.

Ko e faka'ilonga 'e taha 'o e tupu 'a e 'ekonōmika fakalotofonua ko e kake 'a e totongi pa'anga ki muli, makatu'unga 'i he toe lahi ange 'a e hū koloa mai mei tu'apule'anga pea mo e totongi pa'anga 'a e ngaahi pisinisi ki honau ngaahi 'ulu'i 'ofisi 'i muli. 'I he faka'osinga 'a e ta'u na'e hulu ange pe 'a e pa'anga hū mai mei muli 'i he pa'anga na'e totongi ki tu'apule'anga. Ko e pa'anga hū mai mei muli ko e pa'anga li mai mei he ngaahi fāmili (remittances), pa'anga tokoni ki he Pule'anga pea mo e pa'anga mei he fefolau'aki. Tupu mei he ngaahi fehū'aki pa'anga ki muli mo Tonga ni na'e hulu ai 'a e palanisi 'o e 'akauni lolotonga 'aki 'a e T\$7 miliona. Na'e kake ai mo e pa'anga mohe (foreign reserves) ki he ma'olunga taha kuo lekooti ko e T\$468 miliona, fe'unga mo e totongi koloa hū mai ki he māhina e 7.8. Neongo 'a e tu'unga ma'olunga 'i he pa'anga mohe, 'oku tokanga 'a e Pangikē Pule ke 'i ha tu'unga ma'olunga mo fe'unga 'a e pa'anga mohe ko e 'uhi ko e tu'u lavea ngofua 'a e fonua ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula, fakafalala ki he hū mai 'a e lolo pea mo e ngaahi koloa mei tu'apule'anga. 'Oku mahu'inga 'aupito ke 'i he tu'unga fe'unga 'a e pa'anga mohe ke tokoni ki he founa 'a hono fika'i 'o e fakafetongi 'o e pa'anga. 'Oku toe tokoni foki eni ke kei 'i he tu'unga fe'unga pē 'a e mahu'inga 'o e Pa'anga Tonga ki he fefakatau'aki pea mo e malu 'o e tu'unga fakapa'anga fakalotofonua mo fakatu'apule'anga.

'I he tafa'aki ngāue fakapa'anga' na'e kei malu mo mālohi pe 'a e tafa'aki ngāue fakapa'anga 'i he lolotonga 'o e ta'u'. Na'e toe mālohi ange 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e ngaahi pangikē, pea tupu mo e nō 'aki 'a e peseti 'e 10.6 pea holo mo e ngaahi nō palopalema ki he peseti 'e 3.7 'o e fakakātoa 'o e ngaahi nō.

Neongo na'e holo si'i 'a e pa'anga tefito 'a e ngaahi pangikē makatu'unga 'i he tupu 'a e ngaahi nō pea mo e 'ave ki muli 'a e tupu 'a e ngaahi pangikē, na'e fakafiemālie pea kake 'a 'enau tupu', pea toe 'i he tu'unga fakafiemālie 'a e pa'anga tefito 'o 'i ha tu'unga fe'unga ke ne feau mo ha ngaahi fakatamaki fakafokifā 'e ala malava ke uesia ai 'a e tafa'aki ngāue fakapa'anga.

Na'e kake 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē makatu'unga 'i he tu'unga ma'olunga 'a e pa'anga mohe, neongo 'a e tu'utu'uni 'a e Pangikē Pule ke hiki 'a e lahi 'o e pa'anga 'oku fakahū 'e he ngaahi pangikē komēsiale, 'a ia oku tu'utu'uni fakalao ke tauhi 'i he Pangikē Pule (Statutory Reserve Deposit) 'i Siulai 2017. Na'e ngāue 'a e Pangikē Pule ke fakapapau'i 'oku malu pea ma'uma'uluta pe 'a e tafa'aki fakapa'anga pea malu'i mo e pa'anga 'a kinautolu 'oku nau fakahū pa'anga 'i ha pangikē. 'I he lolotonga e ta'u, na'e fakapapau'i ai 'e he Pangikē Pule 'oku totongi fakafoki 'a e pa'anga 'a kinautolu na'a nau fakahū pa'anga 'i he pangikē na'e to'o 'enau laiseni pangikē, tuku atu mo e tohi tu'utu'uni ki ha kautaha ma'u'anga fakamatala fakanō (credit bureau) pea vakai'i mo e kole laiseni ki ha kautaha ma'u'anga fakamatala fakanō (credit bureau) pea mo e kole laiseni ki ha kautaha fakafetongi pa'anga muli 'e 2.

Na'e tokoni lahi 'aupito 'a e ngaahi pangikē pea mo e ngaahi kautaha fetongi pa'anga muli 'i he hili 'a e saikolone Gita ki hono hakeaki'i 'enau kau kasitomā 'aki hono tufaki ha ngaahi tokoni pea holo fakataimi mo e ngaahi totongi tupu 'i he nō pea mo e ngaahi totongi makehe.

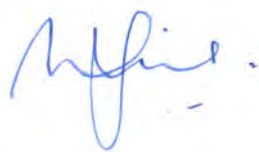
Makatu'unga 'i he malu 'a e tu'unga faka'ekonōmika fakalukufua pea ma'uma'uluta 'a e tafa'aki ngāue fakapa'anga ka 'i he taimi tatau na'e tokanga 'a e Pangikē Pule ke vakai'i kei taimi mo muimui'i ha ngaahi faka'ilonga 'o ha fakatamaki 'e malava ke uesia ai 'a e malu mo e mālohi 'a e tu'unga faka'ekonōmika pea mo e ma'uma'uluta 'a e tafa'aki fakapa'anga. Ke fakahoko lelei 'a e fatongia 'o e Pangikē Pule ki he malu e tu'unga faka'ekonōmika fakalukufua pea ma'uma'uluta 'a e ngāue fakapa'anga, na'e fakahoko ai 'e he Pangikē Pule ha ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'i he ta'u 2017/18 hangē ko e hiki 'a e lahi 'o e pa'anga 'oku fakahū 'e he ngaahi pangikē komēsiale,

'a ia 'oku tu'utu'uni fakalao ke tauhi 'i he Pangikē Pule (Statutory Reserve Deposit); vakai'i 'a e tu'unga 'o e fakafetongi pa'anga, pea mo hono fakalelei'i 'o e ngaahi tu'utu'uni ki hono pule'i 'o e fetongi pa'anga muli.

'I he tafa'aki ki he ola 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga 'a e Pangikē Pule', na'e kake 'a e tupu 'a e Pangikē Pule' ki he T\$3 miliona 'i he ta'u fakapa'anga 2017/18 'o ma'olunga eni 'i he T\$2.85 miliona 'o e tupu 'i he ta'u kuohili. Ko e pa'anga 'e T\$2.1 miliona leva 'o e pa'anga tupu 'e foaki ia ki he Pule'anga 'o Tonga'. Na'e tupu 'a e pa'anga hū mai 'a e Pangikē' makatu'unga 'i he ma'u mai 'a e totongi tupu mei he ngaahi fakahū pa'anga 'a e Pangikē Pule' 'i muli, fakatau atu 'a e pa'anga maka mo e pa'anga pepa fakamanatu, pea mo e ma'u mai 'a e pa'anga mei he kautaha malu'i ki he ngaahi maumau na'e hoko ki he ngaahi koloa 'a e Pangikē Pule mei he saikolone fakatalopiki ko Gita.

'I he lolotonga 'a e ta'u, na'e 'ikai ke 'i ai ha liliu ki he kau mēmipa 'i he Poate 'o e Pangikē Pule'. Na'e hokohoko atu pe 'a e faifatongia 'a e kau mēmipa Poate 'o fakatatau ki he Lao 'a e Pangikē Pule pea na'e toe vakai 'a e Poate ki he ola fakata'u 'a e Palani Ngāue 2017/2018 'a e Pangikē Pule'. Nae fakakakato ai é he Pangikē Pule á e 73% á e palani ngaue koeni. Na'e toe tali pea tuku mai 'e he Poate 'a e kau Talēkita 'a e Palani Ngāue ki he ta'u 2018/19.

'I he ta'u fakapa'anga 2017/18, na'e fakahoko katoa 'e he Pangikē Pule 'a e ngaahi fatongia pea mo e ngaahi taumu'a ngāue 'oku tu'utu'uni 'e he Lao 'a e Pangikē Pule 'a hono pukepuke 'o e malu 'a e tu'unga faka'ekonōmika fakalūkufua' pea mo malu pea ma'uma'uluta 'a e tafa'aki ngāue fakapa'anga. Koe ngaahi ola 'oku hā 'i he Līpooti fakata'u ni na'e malava ia 'i he ngaahi fale'i mo e ngaahi tokoni mahu'inga 'a e kau Talēkita 'o e Poate' pea mo e ngāue faitonunga 'a e kau ngāue. Koia ai 'oku ou fakamālō ki he Sea', pea mo e kau Talēkita 'o e Poate' pea mo e kau ngāue ki he'enau ngaahi tokoni kotoa pē lolotonga 'a e ta'u ke fakahoko ai 'e he Pangikē Pule 'a hono ngaahi fatongia. 'Oku ou fakamālō'ia 'a e ngaahi tokoni kuo ma'u mei he Potungāue Pa'anga', Ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga', ngaahi kautaha fakapa'anga fakalotofonua', ngaahi tokoni mei he ngaahi kautaha 'i tu'apule'anga', ngaahi hoa ngāue fakalakalaka 'a Tonga' pea mo e ngaahi Pangikē Pule 'i he Pasifiki'.

Dr. Sione Ngongo Kioa
Kovana

Ngaahi Tefito'i Taumu'a mo e Fatongia

'I he Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 2014 'i he kupu hono 4, 'oku hā ai 'a e ngaahi taumu'a 'o e Pangikē. 'Oku pehē:

- 1) "Kuo pau ko e ngaahi tefito'i taumu'a 'o e Pangikē ke pukepuke ke ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga fakalotofonua mo tu'apule'anga.
- 2) 'O 'ikai kaunga kovi ki he tefito'i taumu'a, kuo pau ki he Pangikē ke -
 - (a) langa hake 'a e ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga; mo
 - (e) langa hake ha ngāue fakapa'anga 'oku malu mo lelei.
- 3) Fakatatau ki he kupu si'i (1) mo e (2), kuo pau ke fakahoko 'e he Pangikē 'ene ngaahi ngāue 'i ha founa 'oku ne tokoni'i 'a e malu 'a e tu'unga faka'ekonōmika fakalūkufua mo e tupu faka'ekonōmika."

'Oku pukepuke 'e he Pangikē Pule' 'a e ma'uma'uluta 'o e tu'unga fakapa'anga fakalotofonua', 'aki 'a e feinga ke mā'ulalo pea 'oua 'e feliuliaki lahi 'a e hikihihi 'o e totongi koloa' 'i he 'avalisi ko e peseti 'e 5 'a e hikihihi 'o e totongi koloa.

'Oku pukepuke 'e he Pangikē Pule' 'a e ma'uma'uluta 'o e tu'unga fakapa'anga fakatu'apule'anga', 'aki 'a hono tauhi 'a e tu'unga fe'unga 'o e pa'anga talifaki 'o e fonua' ke feau 'a e ngaahi fiema'u ki he pa'anga muli ke totongi'aki 'a e koloa hū mai' mo e ngaahi me'a kehe'. Ko ia ai, ko e fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'a e Pangikē Pule' 'oku taumu'a ke fakapapau'i 'oku fe'unga 'a e pa'anga talifaki 'a Tonga 'i muli' 'o lahi hake 'i he māhina 'e 3 ki he 4 'o e koloa hū mai.

'Oku toe fakahā 'i he Lao 'a e Pangikē Pule, kupu hono 4A 'a e ngaahi fatongia 'o e Pangikē Pule': "Kuo pau ko e ngaahi fatongia 'o e Pangikē', ko e:

- (a) tuku atu 'o e pa'anga';
- (b) fokotu'utu'u mo fakahoko 'a e taumu'a fakapa'anga';
- (c) tu'utu'uni 'a e fa'unga pule ki hono tu'utu'uni 'a e mahu'inga fakatu'apule'anga 'o e pa'anga Tonga' 'i he fēmahino'aki mo e Minisitā;
- (d) tu'utu'uni 'a e fakafetongi pa'anga muli mo fakahoko 'a e tu'utu'uni ngāue ki he fakafetongi pa'anga muli';
- (e) tu'utu'uni mo fakahoko 'a e tu'utu'uni ngāue ki he ma'uma'uluta 'o e tu'unga fakapa'anga, pea mo tokanga'i 'a e pukepuke ke ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga fakalūkufua';
- (f) fakafuofua'i 'o kapau 'e fiema'u, 'a e lahi hono tuku atu, faka'atā mo e fetongi fakavaha'apule'anga 'o e pa'anga';
- (g) tauhi mo pule'i taafataha 'a e ngaahi pa'anga talifaki 'i tu'apule'anga 'a e Pule'anga';
- (h) fale'i 'a e Minisitā' 'i he ngaahi me'a fakapangikē mo fakapa'anga;
- (i) hoko ko e tefito'i Pangikē, fakafofonga fakapa'anga mo e fakahū'anga pa'anga 'a e Pule'anga';
- (j) fakahoko 'a e ngāue fakapangikē, 'i Tonga pe ha feitu'u kehe, fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Lao ni;
- (k) pule'i mo tokanga'i 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga, kau ki ai 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē;
- (l) tokanga'i mo fakatupulekina 'a e lele lelei, malohi mo e malu 'a e fakalele 'o e ngāue totongi pa'anga';
- (m) tākaki mo tuku atu 'a e ngaahi sitesitika;
- (n) fengāue'aki mo kau atu ki he ngaahi kosilio mo kautaha fakavaha'apule'anga, kau ki ai 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga fakavaha'apule'anga, pea ke fengāue'aki mo e ngaahi kautaha fakapule'anga fakalotofonua mo fakatu'apule'anga fekau'aki mo e ngaahi kaveinga felāve'i ki he'ene ngaahi taumu'a mo e ngaahi fatongia;
- (o) pule'i mo tokanga'i 'a e ngaahi māketi sino'i pa'anga tefito 'i Tonga ni;
- (p) ke pule'i mo faka'ai'ai 'a e fakafaingamalie 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga mo e ngaahi ngāue felave'i; mo e
- (q) fakahoko ha fatongia kehe pe ngāue fekau'aki 'a ia 'oku felāve'i mo e fakahoko 'a hono ngaahi fatongia 'i he Lao ni pe ha Lao kehe pē."

Ko e fakaikiiki ki hono fakahoko 'o e ngaahi fatongia 'o e Pangikē Pule' ke maa'usia 'a hono taumu'a' 'oku hā atu 'i he līpooti ni pea mo e ngaahi līpooti kehe pe.

Kau Ma'u Mafai

Kau Talēkita 'o e Poate

Sea 'o e Poate
Mr. Steve Edwards

Talekita
Mr. Richard Prema

Talekita
Mrs. Sinaitakala Tu'itahi

Kovana
Dr. Sione Ngongo Kioa

**Talekita (Sekelitali ki he Potun-
gaue Pa'anga)**
Mrs. Balwyn Fa'otusia

Kau Fakahoko Tu'utu'uni

'Oku 'i he Poate 'a e Kau Talēkita' 'a e Sea' (ko e Talēkita), Kōvana', Sekelitali ki he Potungāue Pa'anga', pea mo e Kau Talēkita kehe 'e toko 4. Ko e Kōvana', ko e 'Ofisa Ngāue Pule' 'a e Pangikē', 'a ia 'oku fakahoko fatongia ki he Poate' ke fakakakato 'a e ngaahi kaveinga ngāue, pea mo e ngaahi tu'utu'uni fakangāue 'a e Pangikē'. 'I he malumalu 'o e Lao ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga' mo e ngaahi Lao Fakatonutonu', 'oku fili 'e he Minisitā Pa'anga' 'a e Kau Talēkita' ki he ta'u ngāue 'o a'u ki he ta'u 'e 5, pea 'e malava pē ke toe fakafo'ou ke toe hoko atu 'enau ngāue'. 'I he lolotonga 'a e ta'u na'e ikai ke 'iai ha liliu ki he kau memipa 'o e Poate 'a e Kau Talekita. 'I he a'u mai ki he faka'osi 'o Sune 2018, na'e 'i ai 'a e tu'unga ngāue fakatalēkita 'e ua na'e kei 'atā.

'I he fakatatau ki he Lao', ke fakataha 'a e Poate' 'o laka hake 'i he tu'o 10 'i he ta'u, ke fokotu'utu'u 'a e ngaahi kaveinga ngāue pea mo e tu'utu'uni ngāue 'a e Pangikē Pule' pea mo siofi 'a e ngaahi ngāue 'a e Pangikē'. Na'e fakataha ma'u pē 'a e Kōmiti Si'i 'a e Poate' ke alea'i mo vakai'i 'a e ngaahi me'a fakapoate kotoa pē, pea mo fakakakato 'a e ngaahi fiema'u 'a e Poate' kimu'a pea fakataha 'a e Poate'. Na'e fakataha tu'o 11 'a e Kōmiti Si'i 'a e Poate' 'i he lolotonga 'a e ta'u faka- pa'anga', pea na'e lava mo e fakataha Poate 'e 11 ke siofi 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e Pangikē', vakai'i 'a e ngaahi ngāue 'a e Pangikē Pule' pea tataki mo fale'i ki he Kōvana'. 'I he fakatatau ki he Lao Konga 54D, na'e fakataha 'a e Kōmiti 'Ātita 'a e Poate ke tokoni'i 'a e Poate' 'i hono tu'uaki pea mo fili ha kautaha 'atita pea mo fokotu'u ki he Poate 'a e palani ngāue 'a e 'atita. Ko e taha 'o e fatongia 'a e Kōmiti 'Ātita ke tokanga'i 'a e ngaahi ngāue 'a e 'ātita fakalotofale (internal auditor), pea na'e pehē 'e he Kōmiti 'Ātita ke fakahoko pē 'e he Tafa'aki Tokanga'i 'o e Ngaahi Fakatu'utāmaki Fakangāue' 'a e ngaahi fatongia 'a e 'ātita fakalotofale pea mo lipooti hangatonu pē ki he Poate'.

Ko e fatongia 'o e Poate 'a e Kau Talēkita' ke nau fokotu'utu'u mo tokanga'i 'a e ngaahi ngāue 'a e pangikē'. 'Oku kau heni 'a hono toutou vakai'i ma'u pē 'a e tu'unga fakahoko fatongia 'a e Pangikē Pule' 'i he ngāue 'i hono ngaahi fatongia pea mo hono ngāue'aki 'a e ngaahi naunau fakangāue', pea pehē ki hono fale'i 'o e Kōva-

na'. Ko e ngaahi ngāue ni 'oku 'ikai ngata pē 'i he fiema'u ke fakalele lelei mo malu 'a e ngaahi ngāue', ka ke fakapapau'i 'oku fakahoko 'o fakatatau ki he Lao 'a e Pangikē Pule' pea mo e ngaahi Lao fekau'aki'.

'I he Konga 9A 'o e Lao 'a e Pangikē Pule (Fakatonutonu) 2014, 'oku 'ne fakamahino ai 'a e mafai mo e ngaahi fatongia fakalūkufua 'o e Poate' 'a ia 'oku 'ikai malava ke tukuhifo 'a e mafai ko ia' ki ha taha. 'I he lolotonga 'o e ta'u', na'e ngāue'aki 'e he Poate' 'a hono mafai ko eni', ke tali 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ke fakangaloku 'a e ngāue fakapa'anga' (accommodative monetary policy stance) 'a ia na'e pulusi tu'o ua 'i he lolotonga 'o e ta'u', 'i he Monetary Policy Statement. Na'e tali 'e he Kau Talēkita 'a e ngaahi fakamatala fakamāhina fekau'aki mo e ngaahi tu'unga 'oku 'i ai 'a e 'ekonōmika' mo e ngaahi fakamatala kehe 'oku tuku atu mei he Pangikē Pule', pea pehē ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue'. Na'e kau 'i he lipooti fakamāhina ki he Poate pea moe Kōmiti Si'i 'a e Poate 'a hono pule'i 'o e pa'anga mohe, pea pehe ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki he fakafetongi pa'anga.

'I he lolotonga 'o e ta'u, na'e tali 'e he Poate 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ke pukepuke 'a e tu'unga malu 'a e tafa'aki fakapa'anga, fefakatau'aki 'o e pa'anga muli pea mo e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki hono tokanga'i 'o e ngaahi kautaha pa'anga kuo laiseni.

'I he lolotonga 'a e ta'u, ke fakapapau'i 'oku ma'uma'ulu-ta fakapa'anga 'a e ngaahi pangikē' pea malu 'a e pa'anga 'a e kau fakahū pa'anga 'i he ngaahi pangikē, na'e vakai'i 'e he Kau Talekita 'a e tu'unga pa'anga ngāue 'ae ngaahi pangike, sino'i pa'anga tefito, tupu 'i he ngaahi nō, tupu 'a e ngaahi Pangikē, pea pehē ki he fefakatau'aki pa'anga muli', totongi tupu pea mo e ngaahi totongi makehe 'oku hilifaki 'e he ngaahi Pangikē ki he 'enau ngaahi sēvesi 'oku tuku atu. 'I he ngaahi lipooti fakamāhina ki he Poate pea mo e Kōmiti Si'i 'a e poate, na'e muimui'i 'e he Kau Talēkita 'a hono fakahoko 'o e ngaahi fatongia pea mo e tu'utu'uni ngāue 'a e Pangikē'.

'I hono fakapapau'i 'oku fakahoko lelei mo malu 'a e ngāue 'a e Pangikē' 'i he lolotonga 'o e ta'u', na'e tali ai 'e he Kau Talēkita' 'a hono vakai'i pea mo e ngaahi liliu ki he ngaahi tu'utu'uni mo e lao fakalotofale 'a e Pangikē' 'oku totonu ke fakahoko 'aki 'a 'ene ngaahi ngāue'. Ko

e ngaahi liliu ni na'e tokoni ia ki hono teke 'a e taumu'a mahu'inga 'oku hā 'i he Fokotu'utu'u Fakangāue' 'i hono fakapapau'i 'e he Pangikee' ko ha ngāue'anga mana-koa, pea mo kei pukepuke 'i he tu'unga mā'olunga 'a hono faka'ai'ai 'a e kau ngāue'.

Na'e tali foki 'e he Kau Talēkita' 'a e Patiseti Fakata'u ki he 2018/19, pehe ki he ngaahi tu'unga ngāue mo e fatongia 'a e Kau Taki Ngāue, pea pehē ki he Lipooti

Fakata'u ki he ta'u fakapa'anga 2016/17. Na'e tali 'e he Kau Talēkita' 'a e ngaahi fakamatala pa'anga fakamāhi-na' 'i hono fakafehoanaki 'a e ngaahi ola' pea mo e foko-tu'utu'u pa'anga ' pea toki tuku atu ki he 'Eiki Minisitā 'o e Potungāue Pa'anga' pea pehē ki he 'Ofisi 'o e Palēmia', ke paaki atu 'i he Kāsete 'a e Pule'anga'.

Ngaahi Tu'unga Ngāue mo e Fatongia 'o e Kau Ngāue

Ngaahi Tu'unga Ngaue 'a e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga – 30 Sune 2018

POATE

Kovana
Dr. Siame Ngungo Koa

Tokoni Kovana
Ms. Jessie Cooker

Tokoni ki he Kovana - Tafa'aki Fakalele Ngaue
Mr. Lala Tangimana

Tokoni ki he Kovana - Tafa'aki Tu'utu'uni Ngaue
Ms. 'Ungalea Lala

Pule Va'a Pa'anga
Mr. Tevita Kolobakauli

Pule Va'a 'Akauni
Ms. Teisa Tonga

Pule Va'a Ngaahi Ngaue
Ms. Kessaline Lolofea

Pule Va'a Totongi Pa'anga
Ms. 'Isapeia Hufanga

Pule Va'a Ngaahi Kautaha Pa'anga
Mrs. Ana Takai

Pule Va'a Maketi Pa'anga
Mr. Taniela Taumopeau

Pule Va'a 'Ekonomika
Mr. Tevita Vaha'i (Malo Aka)

Fakafongia Lao
Ms. Mele Mangisi (Malo Aka)

Pule Va'a Malu'i
Mr. Teau 'Isilo

Fokotu'utu'u Fakangāue

Na'e tali 'e he Poate 'a e kau Talēkita' 'a e Fokotu'utu'u Na'e tali 'e he Poate 'a e Kau Talēkita' 'a e Pangikē Pule 'a e fakalelei ki he Fokotu'utu'u Fakangāue ki he 2017/18. Ko e ola 'o e ngāue ni na'e hiki hake ai e ngaahi tāketi Fokotu'utu'u Fakangāue mei he 215 ki he tāketi 'e 400. Ko e fakalelei ko 'eni ke fakakakato mai ai e ngaahi ngāue 'oku fakahoko pea mo e tefito'i ngāue 'a e tafa'aki takitaha. 'Oku kau heni hono vahevahe e ngaahi ngāue lalahi pea mo e hokohoko 'o e ngaahi ngāue ni pea toe fakaikiiki e ngaahi ngāue ke malava ai hono fua e ngaahi tāketi Fokotu'utu'u Fakangāue.

Ko hono vakai'i fakakonga ta'u 'o e Palani Fokotu'utu'u Fakangāue 2017/18 na'e makatu'unga ia 'i he ngaahi ngāue kuo lava 'o a'u ki he faka'osinga 'o Tisema 2017. Ko e ngāue ni na'e fakahoko ia 'e he Pule 'o e ngaahi tafa'aki takitaha pea fakahā mai ki he kau ngāue mo e kau Talēkita 'o e Poate 'i he 'aho 1 mo e 2 'o Ma'asi 2018. Ko e ngāue ni na'e hā mai ai kuo fakahoko 'e he Pangikē 'a e 73% 'o e tāketi Palani Fokotu'utu'u Fakangāue 'o e 2017/18. Ko e hiki hake 'eni mei he 69% 'o e ngāue na'e lava 'o fakahoko 'i he ta'u kuo maliu atu, neongo na'e hiki lahi e ngaahi tāketi Fokotu'utu'u Fakangāue'. Ko e ngaahi ngāue ko ia na'e 'ikai malava ke fakahoko na'e makatu'unga pē ia 'i he ngaahi ngāue kehe na'e fiema'u

ke fakahoko, tokosi'i 'o e kau ngāue pea mo e ngaahi makatu'unga kehe 'oku 'ikai 'i he malumalu 'o e Pangikē Pule, hangē ko e tāketi ki hono fakapaasi e ngaahi lao fakaangaanga' pea mo e tali ki he ngaahi kupu fekau'aki mei tu'a'. Ko e 27% 'o e tāketi na'e 'ikai ke lava 'o fakahoko, ko e 14% 'oku lolotonga fai e ngāue ki ai, pe ko e ngaahi tāketi ni 'oku toki faka'osi ia 'i he māhina 'e 3 ka hoko mei he faka'osinga 'o e ta'u'.

Ko e ngaahi ngāue ko 'eni na'e 'ikai malava ke fakahoko' na'e toe fokotu'utu'u fo'ou pea palani ke fakahoko 'i he Palani Fokotu'utu'u Fakangāue 'a e Pangikē ki he 2018/19, to'o pea fetongi'aki ia ha ngaahi tāketi 'oku toe 'uhinga mālie mo malava ke fakahoko.

'E hokohoko atu 'a hono fakafehokotaki 'e he Kau Taki' 'a e 'ulungaanga 'o e kau ngāue ki he ngaahi tefito'i tui 'a e Pangikē'. 'Oku 'ikai ke ngata pē 'i hono tauhi 'a e ma'uma'uluta 'o e fakahoko ngāue 'i ha tu'unga mā'olunga ki hono patoloaki 'a e ngaahi fokotu'utu'u mahu'inga 'i he Fokotu'utu'u Fakangāue kae pehē foki ke maa'usia 'e he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga' 'a 'ene taumu'a ke hoko ko ha Pangikē Pule lelei mo longomo'ui 'i hono poupou'i 'a e ma'uma'uluta faka'ekonōmika 'a Tonga'.

NGAAHI TAUMU'A NGĀUE MAHU'INGA

TAUMU'A NGĀUE MAHU'INGA 'ULUAKI

- Fokotu'u ha makamaile ki Tonga ke hoko ko ha 'ekonōmika tupu mā'olunga.

TAUMU'A NGĀUE MAHU'INGA HONO UA

- Fakakake 'a e māketi fakapa'anga 'a Tonga'.

TAUMU'A NGĀUE MAHU'INGA HONO TOLU

- Ke hoko ko ha ngāue'anga manakoa.

TAUMU'A NGĀUE MAHU'INGA HONO FA

- Ke liliu 'a e ngaahi founa ngāue 'a e Pangikee' ke fakaonopooni.

Tu'unga Faka'ekonōmika Fakalūkufua

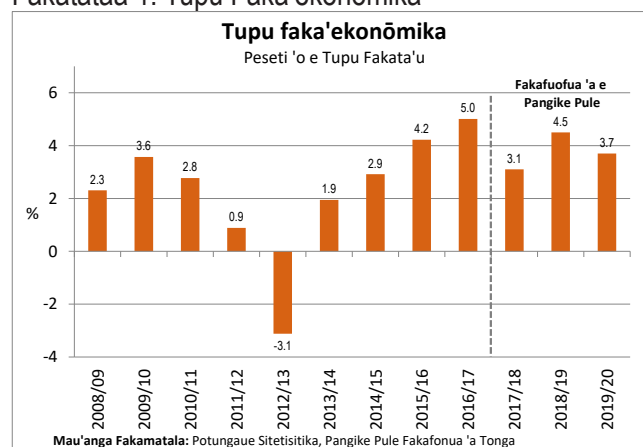
Ko e Fakalakalaka Faka'ekonōmika 'i Tu'apule'anga'

Na'e toe lelei ange 'a e tu'unga 'o e tupu faka'ekonōmika fakamāmani lahi 'i he 2018, 'o makatu'unga mei he kake 'a e 'inivesi mo e sekitoa fefakatau'aki'. Na'e makatu'unga eni mei he toe lelei ange 'a e tu'unga totonu 'o e māketi', tu'unga fe'unga pē 'a e fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga' mo e ola 'a hono fakangalokuloku 'o e ngaahi tu'utu'uni ki he fakamole fakalotofonua mo e fakamāmani lahi 'a e Pule'anga 'Amelika'. Na'e fakaakeake hake 'a e tupu 'o e 'inivesi 'i he ngaahi fonua lalahi' mo e hokohoko e tupu 'a e tu'unga 'o e tupu faka'ekonōmika' 'i he ngaahi fonua langalanga hake 'i 'Ēsia'. Na'e pehē 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (IMF) 'i he'ene lipooti 'Fakafuofua ki he Tu'unga Faka'ekonōmika 'o Māmāni' (WEO) 'o 'Epeleli 2018, 'oku fakafuofua 'e toe hiki hake 'a e tupu faka'ekonōmika fakamāmani lahi 'i he 2018 ki he peseti 'e 3.9 (mei he peseti 'e 3.7) ki he 2018 mo e 2019 'o fakahoa ki he tupu peseti 'e 3.8 'i he 2017. Na'e tokoni 'a e hiki e totongi 'o e ngaahi koloa lalahi' ki he fakaakeake 'a e ngaahi fonua 'oku nau hū atu ki tu'apule'anga 'a e ngaahi koloa lalahi ko 'eni'. Na'e pehē 'e he kautaha ongoongo fakamāmani lahi ko e Reuters, na'e 'avalisi 'a e totongi lolo fakamāmani lahi ki he US\$65.58 ki he talamu 'i he ta'u' ki Sune 2018, 'a ia ko 'ene hiki ia mei he US\$50.46 'i he ta'u' ki Sune 2017. Na'e 'avalisi 'a e totongi lolo fakamāmani lahi ki he US\$75.78 ki he talamu 'i Sune 2018, 'o ma'olunga ange ia 'i he 'avalisi US\$47.64 'i Sune 2017. Ko e tu'unga mā'olunga taha eni 'a e totongi lolo' talu mei he 2015 'o makatu'unga mei he holo 'a e lahi 'o e koloa lolo 'oku tuku mai'. Ko e ola eni 'o e fakalōloa 'a e aleapau 'a e Kautaha Fakatahataha 'a e Ngaahi Fonua Fe'ave'aki Lolo' (Organisation of the Petroleum Exporting Countries) na'e fakahoko 'i Nōve-ma 2017. Na'e fakahū ki he aleapau 'a e fakangatangata 'o e lahi 'o e talamu lolo 'oku tuku mai ki he 'aho, pea 'oku 'amanaki ke fakalōloa 'a e aleapau 'ni ki he faka'osi 'o e 2018.

Fakalakalaka 'i he tupu faka'ekonōmika fakalotofonua

'Oku fakafuofua 'e hoko atu ai pē 'a e tupu faka'ekonōmika 'a e fonua' 'i he 2017/18 'a ia ko e ta'u hokohoko 'aki ia 'e nima. Neongo 'a e ngaahi maumau na'e fakahoko 'e he saikolone fakatalopiki ko Gita ki Tongatapu mo 'Eua 'i he konga kimui 'o e ta'u fakapa'anga', 'oku kei fakafuofua pē 'e tupu peseti 'e 3.1 'a e tupu totonu faka'ekonōmika', 'a ia ko e holo ia mei he peseti 'e 4.0. Na'e makatu'unga 'a e holo 'a e fakafuofua 'ni mei he holoki 'a e fakafuofua ki he sekitoa fefakatau'aki, ngoue, ngaahi fiema'u faka'api, toutai, fefononga'aki mo e fetu'utaki, pea mo e sekitoa 'a e ngaahi 'api nofo'anga'. Na'e fakatefito ia mei he mole 'a e pa'anga hū mai 'a e ngaahi sekitoa 'ni 'i he hili e uesia 'a e saikolone fakatalopiki ko Gita. Kae kehe, 'oku fakafuofua 'e tupu mālohi 'a e tupu totonu faka'ekonōmika 'i he 2017/18, makatu'unga mei he ngaahi poloseki ngāue langa lalalahi mo e langa fale', lelei ange 'a e tu'unga ma'u'anga 'uhila', pea mo e fakalakalaka 'a e ngāue 'i he ngaahi sekitoa 'oku hā atu, neongo 'a e uesia mei he saikolone fakatalopiki ko Gita.

Fakatataa 1: Tupu Faka'ekonomika

Na'e hiki hake 'a e ola 'o e ngaahi ngāue 'a e sekitoa ngoue, toutai mo e vao'akau 'i he 2017/18, 'o tokoni ai pē ki he tupu peseti 'e 1.2 kuo fakafuofua' (ko e holo si'i 'eni mei he peseti 'e 2.6 'a ia ne fakafuofua kimu'a atu'). Na'e toe lelei ange 'a e ola 'o e ngoue, makatu'unga 'i he lelei ange 'o e 'ea, kimu'a pea tō 'a e saikolone ko Gita 'o ola lelei ai 'a e fua 'o e hina, talo, 'ufi pea mo e meleni'. Fakatatau ki he lipooti savea 'a e māketi fakalotofonua ki he ngoue 'i he 'uluaki kuata 'e tolu 'o e 2017/18, na'e hiki hake e lahi 'o e ngoue ne fakatau atu 'i he māketi 'aki 'a e toni 'e 525 (peseti 'e 17.1) 'i hono fakahoa ki he kuata 'e fā kakato 'o e 2016/17. Na'e kei ma'ulalo ia 'i he tupu peseti 'e 21.4 'i he 2016/17 'i hono fakahoa ki he ta'u kimu'a ai'. 'I he faka'osinga e ta'u' ki Sune 2018, na'e kake 'aki 'a e toni 'e 1,362.9 (peseti 'e 11.8) 'a e lahi 'o e ngoue ne uta atu ki tu'apule'anga, 'o fakahoa ki he tupu peseti 'e 33.0 'i he faka'osinga 'o e ta'u' ki Sune 2017. Na'e makatu'unga e tupu' mei he hiki hake 'a e lahi 'o e hina ne uta atu ki muli' 'aki 'a e toni 'e 1,575.6 (peseti 'e 38.3), pea hoko ki ai 'a e kake 'aki e talo' 'aki 'a e toni 'e 803.7 (peseti 'e 172.1), pea mo e hiki hake 'aki 'e toni 'e 208.4 (peseti 'e 12.2) 'a hono hū atu ki tu'apule'anga 'a e 'ufi'. Na'e mahulu 'eni 'i hono fakahoa ki he holo e lahi hono uta atu 'o e manioke, mei, vanilla, kumala, pea mo e niu mata'. Neongo 'a e si'isi'i e lahi 'o e kava-Tonga' na'e hiki hake hono uta atu ki tu'apule'anga' 'aki 'a e toni 'e 11.3 (peseti 'e 13.4) makatu'unga mei he lelei ange hono totongi 'i he ngaahi fonua muli'.

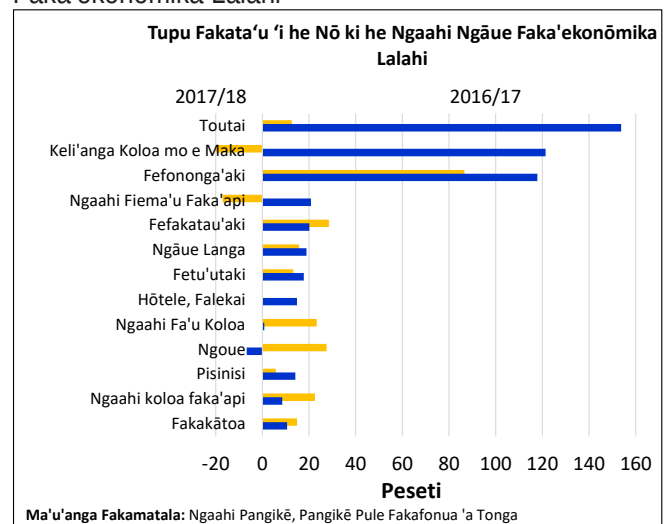

Maumau mei he Saikolone Fakatalopiki ko GITA

Saikolone Fakatalopiki ko GITA

Fakatataa 2: Tupu Fakata'u 'i he No ki he Ngaahi Ngaue Faka'ekonomika Lalahi

Na'e tokoni 'a e ngaahi ngāue langa 'oku fakahoko 'i he fonua' ki he tupu mālohi 'a e sekitoa fakatupu koloa' 'a ia na'e tupu peseti 'e 7.5 (ko e holo si'i 'eni mei' he peseti 'e 7.7 'a ia ne fakafuofua kimu'a atu'). Na'e fakatefito ia mei he tupu peseti 'e 11.8 'o e ngaahi nō taautaha ki he langa fale'. Na'e hiki hake mo e ngaahi nō pisinisi ne tuku atu ki he fiema'u faka'api' 'aki e peseti 'e 20.8, nō ki he ngāue langa' 'aki e peseti 'e 18.9, pea mo e nō na'e tuku atu ki he fakatupu koloa' 'aki 'a e peseti 'e 1.0. 'I he faka'osinga 'o e ta'u' ki Sune 2018 na'e hiki hake

'aki e peseti 'e 16.1 'a e ngaahi ngofua kole ngāue langa na'e tali'. Ka neongo ia, na'e holo e lahi 'a e 'uhila na'e tukuange mai' pea mo e lahi 'o e 'uhila na'e ngāue'aki' 'aki 'a e taki peseti 'e 1.4 mo e peseti 'e 2.4 'o hā mei ai 'a e ngaahi maumau na'e fakatupunga 'e he saikolone ko Gita pea mo e toe fiema'u ke fakalelei'i 'o e ngaahi laine ma'u'anga 'uhila' 'i he hili ange 'a e saikolone'. Ko e ngaahi fakalakalaka 'i he sekitoa fakatupu koloa' 'e kaunga lelei ia ki he fakalakalaka 'i he ngaahi sekitoa kehekehe pē 'o e 'ekonōmika'.

Na'e tokoni 'a e ngaahi katoanga na'e fakahoko lototonga 'a e ta'u' ki he lelei ange e ola 'a e sekitoa ki he ngaahi ngāue'. Na'e hā mei he hiki hake e lahi 'o e totongi pa'anga ki he koloa hū mai' pea mo e lahiange e pa'anga 'oku fakafoki 'e he ngaahi pisinisi ki honau 'ulu'i 'ōfisi 'i muli' 'a e tu'unga lelei 'aupito 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika fakalotofonua'. Na'e hiki hake 'a e lahi 'o e nō kuo tuku atu 'e he ngaahi Pangikē 'aki 'a e peseti 'e 10.6, 'o hā ai 'a e ngaahi ngāue 'o e sekitoa ngāue fakapa'anga'. 'Ikai ko ia pē, na'e toe hiki hake 'a e lahi 'o e ngaahi koniteina na'e lēsisita', 'aki 'a e koniteina 'e 857 (peseti 'e 7.9) 'o makatu'unga 'eni mei he lahi 'aki 'a e peseti 'e 8.5 'a e koniteina fakapisinisi' pea lahi 'aki 'a e peseti 'e 7.2 'a e koniteina taautaha' 'o mahino mei ai 'a e tupu 'a e fefakatau'aki taautaha 'oku 'ikai fakafou 'i he māketi' (informal distribution) pea mo e tupu 'a e sekitoa fefakatau'aki'. Ko e tupu 'i he sekitoa fefakatau'aki' na'e tokoni ia ki he tupu 'a e sekitoa fefononga'aki'. 'I he ta'u' ki Sune 2018, na'e holo 'aki 'a e vaka uta koloa 'e 23 ne tu'uta mai ki Tonga'ni, ka 'oku kei ma'olunga pē ia 'i hono fakahoa ki he ngaahi ta'u kuo maliu atu'. Na'e tū'uta mai 'a e vaka meili 'e 15 lototonga 'a e ta'u' 'o tokoni ia ki he ngaahi ngaahi ngāue 'i he sekitoa takimamata' neongo na'e ma'ulalo si'i ia 'i hono fakahoa ki he vaka meili 'e 16 'i he 2016/17. Ko e holo 'a e lahi 'o e ngaahi vaka na'e tū'uta mai, ne makatu'unga ia he uesia ne fakahoko 'e he saikolone fakatalopiki ko Gita. Ka neongo ia, ne hiki hake 'a e vakapuna ne tū'uta mai ki Tonga ni' 'aki e vaka 'e 162 'o fenāpasi ia mo e tupu peseti 'e 5.7 'a e tokolahi 'o e pāsese ne tū'uta mai' pea mo e tupu peseti 'e 2.3 'a e pa'anga hū mai mei he folau 'eve'eva'.

Fakatatau ki he savea 'a e Pangikē Pule' fekau'aki mo e tu'uaki ngāue 'o ngāue 'aki 'a e Matangi Tonga' pea mo e ngaahi nusipepa fakalotofonua', na'e hiki hake 'a e tu'uaki ngāue' 'i he faka'osinga 'o e ta'u' 'aki e lakanaga ngāue 'e 80. Na'e lahi taha 'a e fiema'u ngāue 'i he

ngaahi pisinisi taumu'a tokoni kae 'ikai ko ha pisinisi 'a e pule'anga' 'o hā mei ai 'a e palani ke fakahoko 'a e ngaahi poloseki 'oku tokoni'i fakapa'anga mei he ngaahi hoa ngāue fakalakalaka 'a Tonga ni'. 'Oku fakafuofua 'e lahi ange 'a e kakai 'oku ma'u ngāue' neongo 'e tupu māmālie pē 'o fenāpasi mo e tupu faka'ekonōmika kuo fakafuofua 'e he Pangikē Pule'.

Fa'unga 'o e Tu'utu'uni Fakapa'anga

Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga

Ko e ngaahi taumu'a 'o e tu'utu'uni ngāue fakapa'anga 'a e Pangikē Pule, ko hono tauhi 'a e tu'unga fakapa'anga fakalotofonua mo fakatu'apule'anga, faka'ai'ai 'a e tafa'aki fakapa'anga' mo e tu'unga malu mo lelei 'o e tafa'aki fakapa'anga' pea mo fakahoko 'a e ngaahi ngāue' 'i ha tu'unga ke ne faka'ai'ai 'a e malu e tu'unga faka'ekonōmika fakalukufua' mo e tupu faka'ekonōmika'.

Koe'uhi ko e tu'u laveangofua 'a Tonga ki he ngaahi fakatamaki fakafokifā 'oku 'ikai ke ne malava 'o mapule'i', hangē ko e hiki hiki 'i he totongi lolo' mo e ngaahi fakatu'utāmaki fakaenatula', pea mo e lahi 'a e fakafalala ki he li pa'anga mai mei muli mo e ngaahi koloa hū mai mei tu'apule'anga', na'e muimui'i ofi ai 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi me'ani 'i tu'apule'anga pea mo Tonga ni ke fakapapau'i 'oku 'i he tu'unga fe'unga 'a e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga' 'i muli' ke feau 'a e ngaahi tefito'i fiema'u taautaha' mo tokoni ki he tupu faka'ekonōmika'.

Fakataha mo e kau memipa fakafongia Fale Alea - Me 2018.

Na'e a'usia 'e he tu'unga faka'ekonōmika fakalotofonua' ha tupu lelei 'aupito 'i he ta'u 2017/18, pea na'e hoko-hoko atu ai pē 'a 'ene 'i he tu'unga fakafiemālie 'a e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga' 'i muli', 'o kei mā'olunga 'i he tu'unga fe'unga 'oku fiema'u 'e he Pangikē Pule, 'a ia ko e māhina 'e 3 ki he 4 'o e koloa hū mai mei tu'apule'anga'. 'I he konga lahi 'o e ta'u 2017/18, na'e kei mā'olunga pē 'a e totongi fakalūkufua 'o e ngaahi koloa' 'i he tu'unga fe'unga kuo tu'utu'uni 'e he Pangikē Pule' 'a ia ko e peseti 'e 5. Na'e makatu'unga eni mei he ngaahi tute mo e tukuhau fo'ou na'e ngāue'aki 'i Siulai 2017 pea mo hono uestia ko ia 'e he saikolone fakatalopika ko Gita 'a e ma'u'anga me'akai fakalotofonua'. Na'e 'i he tu'unga malu pē 'a e tafa'aki fakapa'anga 'a e ngaahi pangikē', pea kei mā'olunga ai pē 'enau pa'anga ngāue', 'o tokoni lahi ki ai 'a e toe mālohi ange 'enau tupu' pea mo e mā'ulalo ange ko ia 'a e ngaahi nō palopalema'. 'Oku kei hulu pē 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē', koe'uhi pē ko e kei hokohoko atu 'a e tupu 'o e ngaahi tipōsiti' 'a ia na'e tokoni'i 'e he toe mā'olunga ange 'a e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga' 'i muli', neongo 'a e mālohi ange 'a e tupu 'o e ngaahi nō 'i he ta'u ki Sune 2018'.

Koe'uhi ko e ngaahi fakamatala ko 'eni', 'e hokohoko atu ai pē 'a e ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga lolotonga' 'i he 2017/18. Kaikehe, ke toe fakalakalaka ange 'a e ngaahi taumu'a mo e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'a e Pangikē Pule', na'e fakahoko ai ha ngaahi liliu ki he tu'utu'uni ngāue' 'i he lolotonga 'o e ta'u fakapa'anga 2017/18. Na'e hanga ai 'e he Pangikē Pule' 'o:

- Hiki hake 'a e lahi 'o e pa'anga 'a e ngaahi pangikē fakakomēsiale', 'a ia 'oku tu'utu'uni fakalao ke tauhi 'i he Pangikē Pule' (Statutory Reserve Deposit), mei he peseti 'e 5 ki he peseti 'e 10, 'o kamata 'i Siulai 2017;
- Liliu e ngaahi tohi tu'utu'uni ki he fetongi pa'anga muli' 'o kamata 'i Siulai 2017, 'o to'o kotoa ai 'a e ngaahi fiema'u ke 'omai ha tohi fakangofua tukuhau ki he ngaahi fakafetongi pa'anga muli' pea hiki hake mo e ngaahi fakangatangata ki he ngaahi totongi tefito', 'a ia te ne 'omai ai ha tu'unga 'oku lelei ange ki he ngaahi pisinisi';
- Toe vakai'i 'a e ngaahi makatu'unga 'o e totongi fakafetongi (exchange rate basket) 'i he lolotonga 'o e ta'u', 'a ia na'e kamata ngāue'aki 'eni 'i Nōvema 2017.

Ko e ngaahi tu'utu'ungi ngāue leva 'eni na'e fakahoko 'e he Pangikē Pule' 'i he lolotonga 'o e 2017/18 ke paoto-loaki hono fatongia ko hono poupu'i e malu e tu'unga faka'ekonōmika fakalūkufua' mo e tafa'aki fakapa'anga':

- Ke kei hoko atu pē hono ta'etotongi ha tupu (interest) 'i he ngaahi 'akauni pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē (Exchange Settlement Account) 'oku fakahū 'i he Pangikē Pule' (zero interest rate policy);
- Ke 'oua 'e toe mā'ulalo hifo he peseti 'e 80 'a e lahi e ngaahi nō 'oku tuku atu 'e he ngaahi pangikē 'o fakahoa ki he lahi 'o 'enau ngaahi fakahū pa'anga' (loan/deposit ratio);
- Ke tu'uma'u pē 'a e faka'amu ki he hikihi e totongi fakalūkufua 'o e ngaahi koloa' 'i he peseti 'e 5;
- Hokohoko atu 'a e fekumi ki ha ngaahi founa ke toe fakalakalaka ai 'a hono fakalele 'o e māketi fe-fakatau'aki pa'anga fakalotofonua' ke makatu'unga mei he ngaahi ngāue fakamāketi';
- Hokohoko atu ai pē 'a e ngaahi Palani ngāue ke fakafaingofua'i 'a e fakalakalaka 'i he ngaahi ngāue fakapa'anga' pea toe fakapapau'i foki 'a e malu 'a e kasitomā 'o fakafou 'i he lao ki he ngaahi kautaha kehekehe 'oku 'ikai ko ha pangikē. Ko e lao 'e tolu na'e tali 'e he Falealea' 'i he lolotonga 'o e ta'u' ke tokanga'i 'a e ngaahi kautaha nō iiki', ngaahi kautaha nō mo e ngaahi kautaha fakafetonga pa'anga muli', pea 'oku kei tali 'eni ke fakamo'oni huafa ki ai 'a 'Ene 'Afio';
- Hokohoko atu hono siofi 'o ha palopalema 'e ala hoko ki he pa'anga talifaki 'a e Pule'anga' 'i muli', 'o makatu'unga mei hono fakafaingofua'i 'a e ngaahi talafi pa'anga ki tu'apule'anga', pea pehē ki he ngaahi fakalakalaka faka'ekonōmika';
- Ke kei hokohoko atu 'a hono fakama'ala'ala 'o e ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga' 'aki 'a hono tuku atu e ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga kuo tali 'e he Poate 'a e Kau Talēkita 'a e Pangikē Pule' hili 'enau fakataha fakamāhina'.

'I he lolotonga 'o e ta'u', na'e hokohoko atu ai pē 'a hono tuku atu 'e he Pangikē Pule' 'ene Fakamatala Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga fakamāhina 'e ono', 'a ia kuo tu'utu'uni 'e he Lao Pule'i 'o e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga'. 'Oku toe tuku atu foki 'e he Pangikē Pule' mo e ngaahi lipooti fakakuata, ngaahi lipooti faka'ekonōmika fakamāhina mo e ngaahi lipooti fakamāhina 'i he ngaahi me'afua faka'ekonōmika'. 'Oku toe fakahoko foki 'e he Pangikē Pule' mo ha ngaahi fepōtalanōa'aki (presentations) ki he Minisita Pa'anga' mo e kau mēmipa 'o

e Falealea' pea mo e ngaahi kupu fekau'aki kehe', 'o ka fiema'u 'i he lolotonga 'o e ta'u' ke fakahā atu kiate kinautolu 'a e ngaahi tu'unga faka'ekonōmika'. 'E kei hokohoko atu ai pē 'a e tokanga 'a e Pangikē Pule' ki hono siofi mo muimui'i ofi e ngaahi fakalalakaka', mo tu'u mateuteu ke liliu 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'o ka fiema'u, ke tauhi e ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga' pea mo langa hake ha sisitemi fakapa'anga 'oku malu mo lelei.

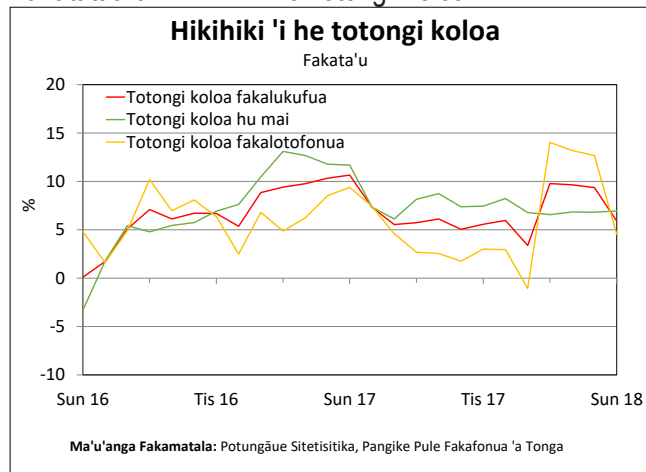
Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga

Na'e kei hokohoko atu ai pē 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga lolotonga 'a e Pangikē Pule' 'i he 2017/18.

Hikihiki 'i he Totongi Koloa

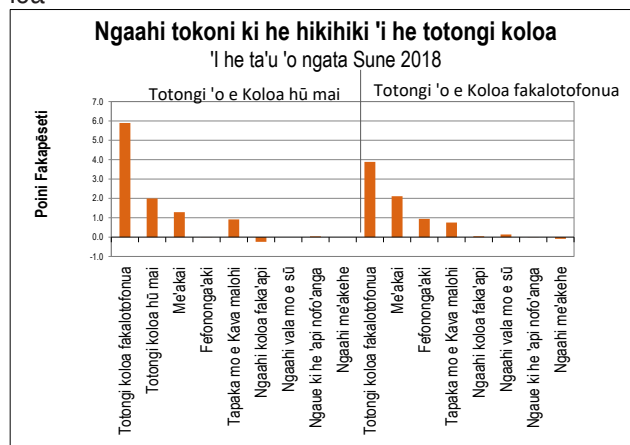
Na'e lahi ange 'a e taimi 'i he 2017/18 na'e mā'olunga ange ai 'a e hikihiki fakata'u 'a e totongi koloa' 'i he tu'unga fe'unga ko e peseti 'e 5, 'a ia ne mā'olunga taha 'i Ma'asi 2018 ko e peseti 'e 9.8 kimu'a pea toki holo ki he peseti 'e 5.9 'i Sune 2018. 'Oku mā'ulalo 'eni 'i hono fakahoa ki he 2016/17 'a ia na'e peseti 'e 10.7 ai 'a e hikihiki fakata'u 'a e totongi koloa fakalūkufua' 'i Sune 2017. Na'e makatu'unga 'a e holo māmālie 'a e hikihiki fakata'u 'o e totongi koloa' mei he 'osi 'a e ta'u kakato talu 'a e hiki mā'olunga 'a e totongi koloa' 'o fakatefito mei he ngaahi tukuhau 'ekisia na'e kamata 'i Siulai 2016. Na'e toe 'i ai mo e ngaahi tukuhau 'ekisia mo e totongi tute fo'ou na'e kamata ngāue'aki 'i Siulai 2017 'o tokoni ia ki he hiki peseti 'e 6.9 (poini fakapeseti 'e 3.9) 'a e totongi koloa hū mai mei muli' 'i he faka'osinga 'o e ta'u' ki Sune 2018. Na'e hiki kotoa 'a e totongi 'o e koloa me'akai mei muli' tukukehe ange 'a e fua'i'akau' mo e vesitapolo' pea mo e ngaahi koloa ngaohi mei he uite' (cereal products). Na'e hiki peseti 'e 10.3 (poini fakapeseti 'e 1.6) 'a e totongi kihe kakano'i manu, ika, mo e moa 'o ho'ata ai 'a e hiki fakata'u peseti 'e 8.9 mo e 11.5 'i he totongi 'o e sipi kapakapa' pea mo e moa'. Na'e hoko atu ki ai 'a e hiki peseti 'e 7.7 'i he totongi 'o e ngaahi koloa ngaohi mei he pata' mo e siisi' (dairy products) (poini fakapeseti 'e 0.2). Na'e hiki peseti 'e 6.2 'a e totongi ki he kulupu 'o e ngaahi me'akai kehekehe' (other food component) (poini fakapeseti 'e 0.3).

Fakatataa 3: Hikihiki 'i he Totongi Koloa

Ko e hiki 'i he totongi 'o e tapaka Winfield blue (peseti 'e 20.1) pea mo e totongi 'o e kava mālohi' (peseti 'e 6.5) na'e tokoni fakapeseti 'e 0.8 ia ki he hikihiki 'a e totongi koloa fakalūkufua'. Ko e hikihiki 'i he totongi fakamāmani lahi 'o e lolo' na'e tokoni ia ki he kake peseti 'e 9.5 (poini 'e 0.9) 'a e totongi fakalotofonua 'oku tuku atu 'aki 'a e lolo', 'a ia na'e hiki peseti 'e 12.3 'a e lolo penisini' kae hiki peseti 'e 16.6 'a e lolo tīsolo' 'o tokoni ai pē ki he hikihiki fakata'u 'a e totongi koloa hū mai mei muli'.

Fakatataa 4: Ngaahi tokoni ki he hikihiki 'i he totongi koloa

Kaekehe, na'e tokoni 'a e totongi koloa fakalotofonua' ke tukuhifo 'a e hikihiki fakata'u 'i he totongi koloa fakalūkufua' 'i he uluaki māhina 'e 8 'o e ta'u fakapa'anga' kimu'a pea 'ahia 'e he saikolone fakatalopiki ko Gita 'a Tonga ni'. 'I he vaha'a taimi ko ia', na'e hanga 'e he totongi 'o e fuluti' mo e vesitapolo fakalotofonua' 'o holoki 'a e totongi

gi fakalūkufua 'o e me'akai fakalotofonua' 'o hā mei ai 'a e tu'unga lelei 'a e lahi fakame'akai 'a e fonua' pea mo e lelei ange 'a e ola 'o e utu-ta'u' (harvest). 'I he hili ange 'a e saikolone fakatalopiki ko Gita, na'e hiki mā'olunga 'a e totongi koloa fakalotofonua' 'aki 'a e peseti 'e 14.0 'i Ma'asi 2018. Ka neongo ia, kuo holo mā'mālie 'eni ki he peseti 'e 4.5 'i Sune 2018 'o fakahoa ki he peseti 'e 12.7 'i Mē 2018. Na'e makatu'unga 'eni mei he 'alu pē ke lelei ange 'a e ngaahi to'ukai 'i he ngaahi mā'hina kuohili', ka 'oku kei takimu'a pē 'a e totongi me'akai fakalotofonua' 'aki 'a e tokoni poini fakapeseti 'e 1.3 ki he hikihihi 'a e totongi koloa fakalotofonua'. Na'e makatu'unga eni mei he hiki hake 'a e totongi 'o e ngoue foha, ika, pea mo e koloa mei he fale-mā (pastries).

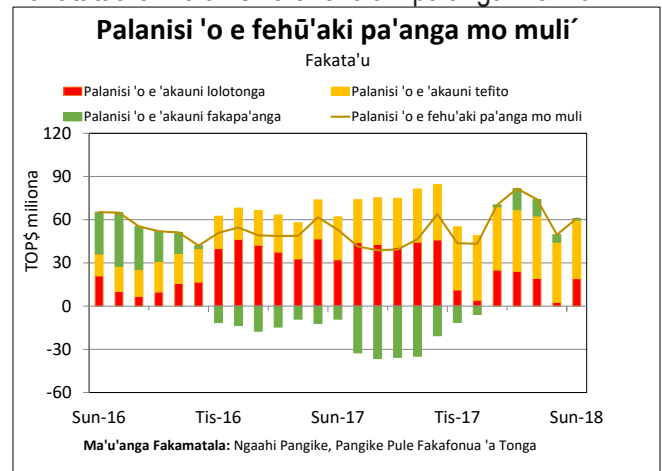
Ko e tokoni hono ua ki he hikihihi fakata'u 'o e totongi koloa fakalotofonua' ko e poini fakapeseti 'e 0.9 mei he hiki fakata'u peseti 'e 45.4 'a e totongi 'o e kava-Tonga'. Ko e ngaahi koloa fakalotofonua kehekehe pē na'e hiki fakata'u hono totongi' ne kau ki ai 'a e koloa ki hono tauhi mo e fakalelei' 'a e 'api nofo'anga', pea mo e naunau fale'. Na'e lahi ange ia 'i hono fakahoa ki he holo 'a e totongi 'uhila', totongi 'o e fefononga'aki fakatokolahi', pea mo e fetu'utaki'. Na'e holo 'a e totongi 'uhila' 'aki 'a e peseti 'e 5.4 'o hā mei ai 'a e tu'utu'uni 'a e Pule'anga' ke fakatatali hano toe hiki 'a e totongi 'uhila' 'o a'u ki Sune 2018 'i he hili 'a e ngaahi uestia na'e fakahoko 'e he saikolone ko Gita.

Palanisi 'o e Fehū'aki Pa'anga mo Muli

'I he ta'u ki Sune 2018, na'e lahi ange 'a e pa'anga hū mai mei muli' 'aki 'a e \$62.2 miliona (peseti 'e 8.0) ki he \$835.2 miliona, makatu'unga mei he toe lahi ange 'a e ngaahi talafi pa'anga taautaha mei muli', pa'anga hū mai mei muli faka'ofisiale', mo e pa'anga hū mai mei he kau folau 'eve'eva'. Na'e hā mahino mei he tupu 'a e ngaahi talafi pa'anga taautaha mei muli 'i he ta'u' 'a e hokohoko e fie tokoni 'a e ngaahi fāmili mo e maheni 'i muli' ki honau ngaahi fāmili 'i Tonga ni', koe'uhi ko e ngaahi katoanga kuo fokotu'utu'u 'i he lolotonga e ta'u'. 'I he taimi tatau, na'e lahi ange 'a e pa'anga hū atu' 'aki 'e \$78.6 miliona (peseti 'e 12.3) ki he \$715.7 miliona 'i he ta'u' ki Sune 2018. Na'e makatu'unga eni mei he lahi ange 'a e totongi 'o e ngaahi koloa mo e sēvesi hū mai mei tu'apule'anga' tautefito ki he koloa fakalūkufua mo fakamovetevete, totongi feleti, mo e ngaahi ngāue faka-polofesinale'. 'I he'ene pehē, ko e hulu 'i he palanisi 'o

e fehū'aki pa'anga mo muli ki he ta'u' 'o ngata ki Sune 2018, na'e \$60.9 miliona 'a ia 'oku lahi ange ia 'aki e \$7.9 miliona fakahoa ki he ta'u kuo 'osi'.

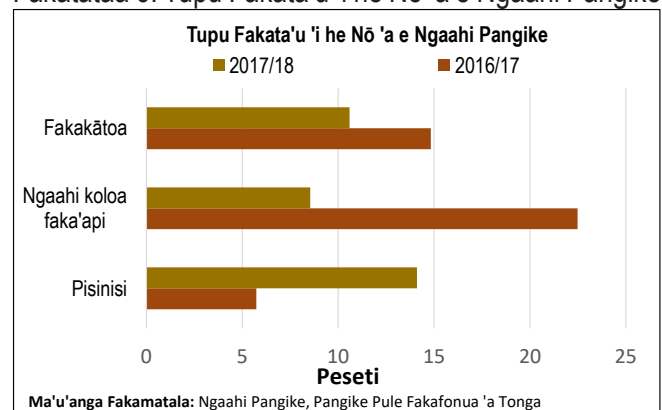
Fakatataa 5: Palanisi 'o e fehū'aki pa'anga mo muli

Pa'anga Talifaki 'i muli 'a e Fonua'

Na'e 'i he tu'unga fakafiemālie pē 'a e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua' lolotonga e 2017/18 'o mā'olunga pē 'eni he tu'unga fe'unga 'oku fiema'u 'e he Pangikē Pule', ko e mā'hina 'e 3 ki he 4 'o e koloa hū mai mei muli'. Na'e tatau 'a e tu'unga 'o e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua' ki he US\$206.1 miliona 'o mā'olunga ange ia 'i he fakafuofua 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (IMF) ko e US\$185.2 miliona 'i he faka'osinga 'o e 2017/18, ka na'e mā'ulalo ange 'eni 'i he mā'hina 'e 5.9 'o e koloa hū mai mei muli'. 'Oku hokohoko atu pē 'a e ngāue 'a e Pangikē Pule' ki hono tuku atu 'a e ngaahi lipooti fakamā'hina fekau'aki mo e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua' pea 'oku tuku atu 'eni 'i he peesi 'initaneti 'a e Pangikē Pule' ke mea'i 'e he kakai 'o e fonua'.

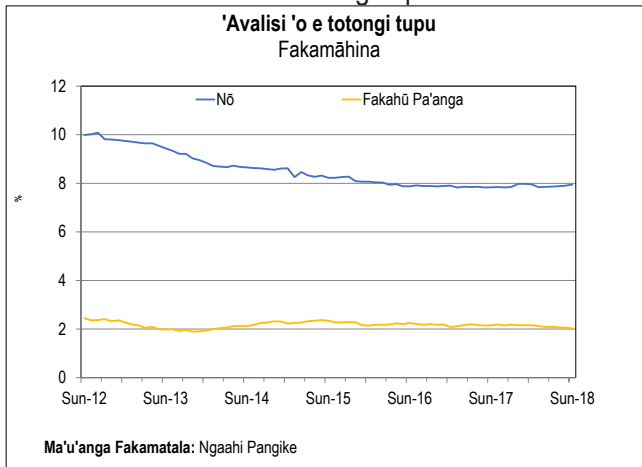
Fakatataa 6: Tupu Fakata'u 'i he No 'a e Ngaahi Pangike

Fakafetongi Pa'anga Muli

Na'e mālohi ange 'a e mahu'inga 'o e ngaahi pa'anga 'o e ngaahi fonua 'oku tau fefakatau'aki' 'i hono fakafehoanaki mo e pa'anga Tonga' 'i he ta'u' ki Sune 2018. Na'e kau ki heni 'a e pa'anga 'Amelika, pa'anga Fisi, pa'anga 'Iulope, Pilitānia, Siapani mo Siaina pea na'e holo leva 'a e mahu'inga 'o e pa'anga 'Aositelelia mo Nu'usila' fakahoa ki he pa'anga Tonga'. 'I he ta'u', na'e holo s'i 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga' 'o fakahoa mo e mahu'inga 'o e ngaahi pa'anga 'oku fefakatau'aki mo ia' (NEER) 'aki 'a e peseti 'e 0.4. Na'e kake 'a e tu'unga totonu 'o e fakafetongi pa'anga Tonga' (REER) 'o hā mahino 'a e mā'olunga ange 'a e hiki e totongi koloa 'a Tonga' fakatatau ki he tu'unga totongi koloa 'a e ngaahi fonua 'oku tau fefakatau'aki mo ia'.

Fakatataa 7: 'Avalisi 'o e totongi tupu

Ngaahi Palanisi 'o e Nō

Na'e tupu 'a e ngaahi nō kuo tuku atu 'e he ngaahi pangikē 'i he ta'u' 'o ngata ki Sune 2018 'aki 'a e peseti 'e 10.6 ki he \$447.3 miliona. Na'e mā'ulalo ange 'eni 'i he tupu peseti 'e 14.8 'a e ngaahi nō na'e lekooti 'i he faka'osinga 'o e ta'u' ki Sune 2017. Na'e toe mā'ulalo ange foki 'eni 'i he tupu peseti 'e 16 na'e fakafuofua' 'e he Pangikē Pule' ki he ta'u 2017/18, 'a ia 'oku ho'ata mai heni 'a e toloi mo hono toe kaniseli 'a hono fakahoko 'o e ngaahi poloseki na'e 'ai ke fakapa'anga 'aki 'a e ngaahi nō pea mo e ngaahi fakangatangata mo e me'a 'e malava fakatautaha ke noo'i. Ko e tupu ko ia 'o e ngaahi nō 'i he lolotonga 'o e ta'u' ki Sune 2018, na'e makatu'unga ia mei he hiki peseti 'e 14.1 'a e ngaahi nō fakapisinisi (sekitoa fefakatau'aki, fefononga'aki, folau

'eve'eva, ngaahi langa, toutai) pea mo e hiki peseti 'e 8.5 'a e nō taautaha' (nō langa fale) eni mei he tupu 'i he ngaahi nō langa fale taautaha. Na'e tupu foki mo e ngaahi nō na'e tuku atu 'e he ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē, 'i he ta'u' ki Sune 2018 'aki 'a e peseti 'e 15.3. Na'e tokoni'i foki heni 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika fakalotofonua na'e fakahoko he lolotonga 'o e ta'u.

Ngaahi Palanisi 'o e Fakahū Pa'anga

Na'e tupu 'a e fakakātoa 'o e ngaahi pa'anga na'e fakahū 'i he ngaahi pangikē ki he ta'u', 'aki 'a e \$59.4 miliona (peseti 'e 10.8) ki he \$550.8 miliona'. Na'e makatu'unga 'eni mei he ngaahi 'inivesi mei muli' pea mo e toe lahi ange 'a e ngaahi fakahū pa'anga 'a e ngaahi kautaha sino'i pa'anga mālōloo' mo e ngaahi sekitoa taautaha'. Na'e toe tupu foki mo e ngaahi fakahū pa'anga taimi nounou' 'o makatu'unga ia 'i he mā'olunga ange 'a e ngaahi fakahū pa'anga taautaha mo e fakasiasi'. Na'e tokoni foki ki heni mo hono ma'u mai 'o e ngaahi pa'anga tokoni fakapatiseti 'a e pule'anga' pea mo e toe fakalakalaka ange 'a e founa tānaki pa'anga 'a e pule'anga' 'i he lolotonga 'o e ta'u'.

Totongi Tupu

Na'e kei mā'olunga ai pē 'a e hulu 'i he pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē 'i he lolotonga 'o e 2017/18. Na'e makatu'unga 'eni 'i he kei hokohoko 'a e lele 'i matangi 'a e fe'au'auhi 'a e ngaahi pangikē 'o makatu'unga ai 'a e holo 'a e 'avalisi 'o e totongi tupu 'o e ngaahi nō talu mei Sune 2012, neongo na'e tupu 'aki 'a e poini 'e 10.8 ki he peseti 'e 7.944 'i he ta'u' ki Sune 2018'. Ko e tupu ko 'eni' na'e makatu'unga ia 'i he kake 'a e totongi tupu ki he ngaahi nō fakapisinisi'. Na'e hokohoko ai pē 'a e holo 'i he ngaahi totongi tupu 'i he fakahū pa'anga 'i he ta'u', 'a ia na'e holo 'aki e poini 'e 6.5 ki he peseti 'e 2.027. Na'e makatu'unga ia mei he mā'ulalo ange 'a e tupu na'e tuku atu 'e he ngaahi pangikē fakakomēsiale' tautefito ki he tupu 'o e fakahū pa'anga taimi nounou' mo e fakahū pa'anga tu'u pau'. 'Oku makatu'unga 'eni 'i he kake lahi 'a e ngaahi fakahū pa'anga'. Ko ia ai, na'e tupu hake ai pē 'a e 'avalisi 'o e hulu 'i he totongi tupu' 'i he ta'u' (weighted average interest rate spread) mei he peseti 'e 5.744 ki he peseti 'e 5.918.

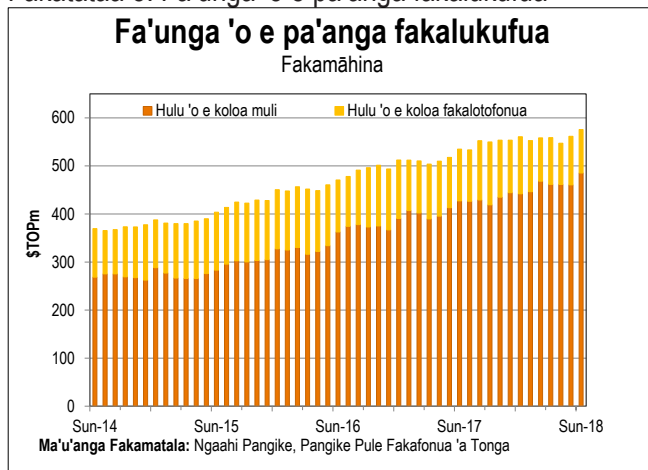
Palanisi 'o e Pa'anga Fakalūkufua 'a e Fonua'

'I he faka'osinga 'o e ta'u ki Sune 2018', na'e tupu 'a e pa'anga fakalūkufua 'a e fonua' (broad money) 'aki 'a e peseti 'e 7.6 ki he \$575.5 miliona. Na'e hokohoko atu ai pē 'a hono tokoni'i 'e he tupu 'a e koloa muli 'a Tonga' (net foreign assets), 'a ia ko e tupu ia 'a e pa'anga tali-faki 'a e Pule'anga' 'i muli'. Ka neongo ia, na'e holo 'a e pa'anga ke totongi fakalotofonua' (net domestic credit) 'o makatu'unga pē 'i he holo 'a e pa'anga ke totongi 'e he ngaahi pangikē ki he pule'anga koe'uhi ko e tupu 'enau fakahū pa'anga 'i he ngaahi pangikē. Na'e makatu'unga 'eni 'i he lahi 'a e hū mai 'a e pa'anga ki he pule'anga' 'a ia ko e pa'anga tokoni afā, tokoni fakapa'anga ki he ngaahi poloseki, tokoni fakapatiseti' pea mo e fakalaka-lakaange 'a e founa tñaki pa'anga 'a e pule'anga' 'i he lolotonga 'o e ta'u'.

Ngaahi Taumu'a Palani Ngaue Fakalūkufua 'a e 'Ekonōmika

Ko e taumu'a ngāue fakakātoa 'e 37 ki he Tafa'aki 'Ekonōmika' 'i he ta'u 2017/18. Na'e fakahoko ai hano siofi 'a e palani fakalūkufua' 'i Fēpueli 2018, 'o fakamahi-no mei ai na'e a'usia 'e he tafa'aki' 'a e taumu'a ngāue 'e 27, ko e taumu'a ngāue 'e 2 na'e tñaki atu ia ki he ta'u 2018 pea ko e taumu'a ngāue leva 'e 8 na'e 'ikai malava ke fakakakato. Na'e makatu'unga pē 'eni 'i he toloi hono tuku atu ko ia 'o e ngaahi lipooti, koe'uhi pē ko e ngaahi ngāue mahu'inga kehe na'e fakahoko he lolotonga 'o e ta'u'. 'I he hili hono siofi 'o e ngaahi taumu'a' 'i Fēpueli 2018, na'e holo hifo ai 'a e ngaahi taumu'a ngāue 'a e Tafa'aki 'Ekonōmika' ki he taumu'a ngāue pē 'e 25 ki he ta'u 2018/19.

Fakatataa 8: Fa'unga 'o e pa'anga fakalūkufua

Ma'uma'uluta Fakapa'anga

Tafa'aki ki he Ngaahi Kautaha Fakapa'anga

'Oku hokohoko atu 'a e fai fatongia 'a e Pangikē Pule' ki hono tauhi 'a e tu'unga malu mo lelei 'o e tafa'aki faka-pa'anga'. 'Oku fakahoko eni 'aki 'a hono foaki 'o e laiseni, pule'i mo tokanga'i 'a e ngaahi kautaha faka-pa'anga' (pangikē), ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangikē'. 'Oku lolotonga 'i ai foki mo e ngaahi lao 'e tolu na'e fakahoko 'a hono siofi mei he 2016 pea tali 'i Siulai 2018, 'a ia ko e Lao ki he Ngaahi Kautaha liki 2018, Lao ki he Kakai Nō atu 'o e Pa'anga 2018, Lao ki hono Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli 2018. 'Oku fo'u eni ke fakahoko 'aki hono laiseni mo hono tokanga'i 'o e ngaahi kautaha iiki mo e kakai nō atu, pea pehē foki ki he fakalelei lao ki hono laiseni 'o e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli'. 'Oku lolotonga hokohoko atu 'a e ngāue ki he ngaahi lao makehe ki hono laiseni 'o e Ngaahi Kautaha Malu'i mo e Sino'i Pa'nga Malōloo'. Na'e tuku atu 'e he Pangikē Pule ha Tohi Tu'utu'uni ki hono Laiseni 'o e ngaahi kautaha ma'u'anga fakamatala fakanoo' 'i Siulai 2017 fakatatau ki hono mafai 'i he Lao 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga (Fakatonutonu) 2014, ke fakahoko 'a e laiseni mo e pule'i 'o e sisitemi fakamatala fakanoo' 'a ia 'oku 'ne tufaki 'a e ngaahi fakamatala fakanō ki he ngaahi kautaha fakapa'anga'. 'Oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue ki hono laiseni 'a e kautaha 'oku ne tokanga'i 'a e sisitemi fakamatala pa'anga fakanō 'i Tonga ni', fakatatau 'eni mo e ngaahi tu'utu'uni 'i he Tohi Tu'utu'uni ki hono Laiseni 'a e ngaahi kautaha ma'u'anga fakamatala fakanoo'. 'Oku hanga atu e Pangikē Pule ke toe fakalelei'i e sisitemi fakamatala fakanō 'aki hono fakahū 'a e lipooti ki he fakamatala fakanō lelei, pea fakataha 'eni mo e ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē' 'i he sisitemi fakamatala fakanō ko eni'.

'I he faka'osi 'o Sune 2018, ne 'i ai ha ngaahi pangikē 'e 4 kuo 'osi ma'u laiseni ke ngāue 'i Tonga 'ni.

Na'e hokohoko atu 'a e ngāue 'a e Pangikē BSP ki hono langa hake 'a 'enau polokalama' 'aki 'a hono fakalahi 'a 'enau ngaahi mīsini fefakatau'aki (EFTPOS)/fatongia fakapangikē 'i loto 'i he falekoloa' (Instore banking). Na'e hiki hake 'a e ngaahi mīsini fefakatau'aki 'a e Pangikē BSP 'aki 'a e 48 mei he 382 mei he 334 he ta'u kuo'osi, pea pehē foki ki he ngaahi fatongia fakapangikē 'i he falekoloa' mei he 2016/17.

Tepile 1: Fatongia Fakapangikē 'i Tonga

Pangikē	ANZ	BSP	MBf	TDB
Ngaahi Va'a (kau ai 'a e 'ulu'i 'ōfisi Nuku'alofa, Tongatapu)	3	4	2	8
Agents/Instore banking	-	22	-	-
Ngaahi Mīsini toho pa'anga (ATMs)	13	12	-	-
Fatongia Fakapangikē 'i loto 'i he falekoloa	200	382	-	-
Ngāue fakapangikē 'i he 'initaneti	'lo	'lo	'ikai	'lo
Va'a talafi pa'anga MoneyGram	'ikai	'lo	'ikai	'lo
Kaati talafi Pa'anga (Money Gram Agent)	'lo	'lo	'ikai	'ikai
Ngaahi fatongia kehe	*			***

Na'e hokohoko atu hono tauhi 'e he ngaahi pangikē kehe' 'a honau ngaahi 'ulu'i 'ōfisi 'i Tongatapu'. Na'e kei tauhi pē 'e he Pangikē MBf mo e Pangikē ANZ hona va'a 'i Vava'u'. 'I he taimi tatau, 'oku hokohoko atu ai pē 'a hono tauhi 'e he Pangikē BSP 'ene ngaahi va'a 'i Vava'u, Ha'apai, pea mo 'Eua, pea 'oku 'i ai foki mo e ngaahi palani ke fokotu'u ha va'a 'i Hihifo, Tongatapu 'i he ta'u fakapa'anga hoko'. 'Oku kei hokohoko atu pē foki 'a e hoko e Pangikē Langa Fakalakalaka 'o Tonga', ko e pangikē pe ia 'e taha 'oku fakahoko fatongia ki he ngaahi 'otu motu 'o Ha'apai, Vava'u, mo 'Eua pea pehē foki ki he ongo Niua' (Niuatoputapu mo Niuafu'ou). 'Oku toe 'i

Fakataha hono 32 'a e Kau Kovana 'o e Pasifiki 'Aho 14 - 17 'o Novema 2017 Nuku'alofa, Tonga

ai foki mo e va'a 'e ua 'o e Pangikē Langa Fakalakalaka' 'i Tongatapu, 'a ia 'oku tu'u 'i Tatakamotonga ki he Vahe Hahake' pea mo Nukunuku ki he Vahe Hihifo'.

'I he hili 'a e tō 'a e saikolone fakatalopiki ko Gita 'i Fepueli 2018, na'e hokohoko lelei pē 'a e ngaahi ngaahi sēvesi fakapangikē 'a e ngaahi pangikē', pea na'a nau toe foaki foki mo e ngaahi tokoni (holoki 'o e ngaahi nō mo e ngaahi totongi ki he sēvesi ki he liliu mo e talafi pa'anga muli) ke tokoni'i 'enau kau ngāue mo 'enau kau kasitoma' ki he'enau fakafokifoki 'enau ngaahi mo'ui mei he ngaahi faingata'a hili 'a e saikolone'.

Tokanga'i mo Pule'i 'o e ngaahi Pangikē'

'I he ta'u fakapa'anga 2017/18, na'e kei hokohoko atu ai pē 'a e ngāue 'a e Pangikē Pule' mo e ngaahi pangikē' ki hono tokangaekina 'a e ngaahi ngāue ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi fakatu'utāmaki 'e ala hoko mei he ngaahi noo' pea mo faka'ai'ai 'a e ngaahi pangikē' ki hono kake'i hake 'a e tu'unga faka'ekonōmika'. 'I he taimi tatau, na'e toe fakamamafa'i foki 'e he Pangikē Pule' 'a e mahu'inga 'o e ngaahi fakataha mo e ngaahi alēlea mo e ngaahi pangikē' lolotonga 'a e ta'u' ke ma'u 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi pangikē' pea pehē ki he'enau ngaahi founa ngāue'. Na'e hokohoko atu ai pē mo hono muimui'i 'o e ngaahi tu'utu'uni fakalao fakapangikē' mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue', 'aki hono fakahoko e 'a'ahi ki he ngaahi pangikē pea mo hono siofi 'enau ngaahi lipooti', ke fakalakalaka ange 'a e tu'unga fakapangikē', pea kei malava pē ke nau fe'au'auhi.

Na'e hokohoko atu ai pē 'a hono muimui'i 'e he Pangikē Pule 'a e uesia 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē' 'i he hiki 'a e pa'anga mohe 'oku fiema'u mei he pangikē (SRD) mei he pēseti 'e 5 ki he pēseti 'e 10 'i Siulai 2017. Ko e tākaki atu 'eni ki hono siofi 'o e tu'utu'uni ngāue' ke 'oua 'e toe mā'ulalo hifo 'i he pēseti 'e 80 'a e ngaahi nō 'a e ngaahi pangikē' 'o fakatatau kihe lahi 'o 'enau ngaahi fakahū pa'anga. 'I he a'u mai ki Sune 2018, na'e 'ikai ke 'i ai ha pangikē 'e taha te ne a'usia 'a e tāketi ko eni', ka neongo 'eni 'oku siofi 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi makatu'unga 'oku kaunga tonu 'o kau ai 'a e fetāmate'aki 'a e tupu 'i he fakahū pa'anga mo e kake 'i he ngaahi nō 'a ia 'oku hoa tatau 'eni mo e tupu 'i he pa'anga mohe 'a e Pule'anga' 'o tali ai ke hokohoko atu

pē hono muimui'i 'o e ngaahi nō fakalūkufua' fakafeho-anaki ki he fakahū pa'anga fakakātoa'.

'I he lolotonga e ta'u', na'e faka'atā fakataimi ai 'e he Pangikē Pule' 'a e ongo fo'i nō 'e 2 ke na maumau'i 'a e tu'utu'uni fakangāue ki he fakangatangata 'o e nō lahi ki ha tokotaha pē pisinisi, 'a ia 'e makatu'unga 'eni mei hono fakapapau'i ki he Pangikē Pule' 'e lava pē 'o toe fakafoki 'a e tu'utu'uni fakangāue ko eni ki he fakanga-tangata 'o e nō lahi'.

'I he faka'osinga 'o Sune 2018, na'e kei fakaongoongo pē ki he aofangatuku 'o e hopo 'i he vaha'a 'o e Pangikē Pule' mo e Pangikē Fakavaha'apule'anga Fakakomē-siale 'i he Pasifiki' (PICB). Na'e tuku atu ai 'e he Fakamaau'anga Lahī' 'ene tu'utu'uni 'i he 'aho 5 'o Siulai 2018 ke to'o 'a e 'eke 'e he Pangikē Fakavaha'apule'anga Fakakomē-siale 'i he Pasifiki', 'o pehē na'e kaniseli ta'efakalao 'enau laiseni'. Na'e tu'utu'uni ai 'e he Fakamaau'anga ke to'o 'a e fo'i lea "pangikē" mei he hingoa 'o e Pangikē Fakavaha'apule'anga Fakakomē-siale 'i he Pasifiki' pea ko e fakamole ki he ngaahi ngāue fakalao 'a e Pangikē Pule' 'e totongi ia 'e he Pangikē Fakavaha'apule'anga Fakakomē-siale 'i he Pasifiki' ki he Failēsisita 'a e Fakamaau'anga' kapau 'e 'ikai ke nau loto ki he ngaahi founa ki hono totongi 'o e ngaahi fakamole 'ni.

Ko e taha e ngaahi taumu'a ngāue 'a e Pangikē Pule' ko hono fakahoko 'a e 'a'ahi ki he ngaahi pangikē' ke siofi 'enau founa ngāue'. Na'e fakahoko atu ai 'e he Pangikē Pule 'a e 'a'ahi 'i Sepitema 2017 mo 'Epeleli 2018. Ko e 'a'ahi fakamuimui 'i 'Epeleli 2018, na'e kau mai ai mo e tokoni 'a e Kautaha Pule ki he Ngaahi Tu'utu'uni Fakapopototo 'i 'Aositelēlia'. Na'e hokohoko atu ai pē 'a e fengāue'aki 'a e Pangikē Pule' mo e ngaahi pangikē' ke nau muimui ki he ngaahi tu'utu'uni fakalao' mo e tu'utu'uni fakangāue 'a e Pangikē Pule'. Na'e tākaki atu ai pē mo e 'a'ahi fakatu'upakē ki he ngaahi pangikē' ke fakapapau'i 'enau ngaahi totongi tupu 'a e pea fakahoko hono vakai'i ke fakapapau'i 'oku fai pau 'a e ngaahi pangikē' ki he Tohi Tu'utu'uni Fika 4 ki hono Fakahā 'a e Ngaahi Totongi Tupu mo e Totongi ki he Fakahoko Fata-tongia 'a e Ngaahi Pangikē', koe'uhi ko e ngaahi me'a eni 'oku kaunga tonu ki he kakai'.

'Oku hokohoko atu ai pē 'a hono fakamamafa'i 'e he Pangikē Pule' ki hono fakalelei'i 'a e ngaahi lipooti 'a e ngaahi pangikē' ke tokoni ki he'ene ngaahi fokotu'utu'u

ngāue. 'Oku fakamālohia 'a e lipooti mei he ngaahi pangikē ki he Pangikē Pule' pea fokotu'u mo e tu'utu'uni ki he ngaahi pangikē' ke nau lipooti mo e ngaahi tefito'i fakamatala ki he'enua ngaahi lipooti anga maheni', 'a ia 'e malava ai 'a hono fakapapau'i 'a e tonu 'o 'enua ngaahi lipooti'.

Lolotonga 'a e ta'u 2017/18, na'e ma'u 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi faka'eke'eke fekau'aki mo e laiseni pangikē, pea na'e fokotu'utu'u leva mo e ngaahi fakataha ke tokoni ki hono fakama'ala'ala 'a e ngaahi fiema'u ki he laiseni fakapangikē'. Kaiekehe, 'i he'ene a'u mai ki he ngata'anga 'o Sune 2018, na'e te'eki pē ke fakahū mai ha kole laiseni fakapangikē 'oku kakato ke fai hano siofi.

'Oku lolotonga fakalelei'i 'a e hingo 'o e lao ki he Ngaahi Kautaha Fakapa'anga' (Financial Institutions Act) ki he Lao ki he Ngaahi Pangikē' (Banking Act). Na'e ngāue ai 'a e Pangikē Pule' ki hono fakahū 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Kautaha 'a e Ngaahi Pangikē', 'i he hili 'a hono siofi'.

Na'e toe fakahoko foki mo ha fakalelei ki he Tohi Tu'utu'uni Fika 1 mei he Tohi Tu'utu'uni fakakātoa 'e 12 'a e Pangikē Pule' 'a ia na'e kamata ngāue'aki 'i Mē 2018. Ko e fakalelei ko 'eni' na'e fakahoko ia ki he Tohi Tu'utu'uni Fika 11 ki hono Tokanga'i 'a e Fe'ave'aki e Pa'anga Muli' 'a ia 'oku makatu'unga eni mei he tu'utu'uni 'a e Pangikē Pule' ki he ngaahi fe'ave'aki pa'anga fakalotofonua mo e ngaahi 'akauni pa'anga muli 'oku 'i he ngaahi pangikē'. Mei he Tohi Tu'utu'uni Fika 4 ki hono Fakahā 'a e Ngaahi Totongi Tupu mo e Totongi ki he Fakahoko Fatongia 'a e Ngaahi Pangikē', na'e toku atu 'e he Pangikē Pule' 'i he'enua uepisaiti 'a e fakalelei na'e fakahoko ki he me'afua ki hono fika'i 'a e peseti ki hono tā fakafoki fakata'u 'o ha nō (Annual Percentage Rate calculator). Ko e taumu'a eni ke malava 'e he kakai 'o fakahoa 'a e fakamole ki he nō 'a e pangikē kehekehe.

Na'e hokohoko atu ai pē mo e fakataha fakamāhina mo e ngaahi pangikē taautaha mo 'enua kau 'ātita takitaha pea pehē ki he fakataha 'a e Pangikē Pule' pea mo e Kautaha 'a e Ngaahi Pangikē 'i Tonga ni (ABT) 'o fakamāhina 'e ono 'o fakataumu'a ke ma'u ha ngaahi fakamatala 'o fekau'aki mo e founa ngāue 'a e ngaahi pangikē', 'o fakahoa ki he ngaahi fakalakalaka 'i he māketi', ke fakapapau'i 'e kei hokohoko atu pē 'a hono fakahoko fakapotopoto honau ngaahi fatongia', pea ke

kei muimui pē ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e Pangikē Pule'. Na'e tākaki atu ki heni 'a hono fakahoko 'a e ngaahi fakataha fakatekinikale 'o fakatefito eni ki hono talanoa'i 'a e ngaahi fiema'u fakalipooti'.

'Oku kei hokohoko atu ai pē hono lipooti ki he Poate 'a e Pangikē Pule' 'a e ngaahi ngāue 'oku fakahoko 'i he ngaahi pangikē' 'aki 'a hono 'ave kiate kinautolu 'a e ngaahi lipooti 'i he ngaahi ngāue fakapangikē 'oku fakahoko fakamāhina' pea pehē ki he lipooti fakamāhina 'a e Kōvana ki he Poate'.

Na'e kei hokohoko atu ai pē mo hono toku atu 'e he Pangikē Pule' 'i he ngaahi nusipepa' 'a e ngaahi pa'anga na'e fiema'u ke 'eke'i 'a ia na'e fe'unga fakakātoa mo e \$884,269.57. Ko e toe 'oange pē ha faingamalie ki he kau kasitomā 'a e ngaahi pangikē' ke nau 'eke'i 'enua pa'anga kimu'a pea ma'u 'e he Pule'anga', kapau 'e ta'u 'e 5 hono totongi ki he Pangikē Pule' 'oku te'eki ke 'eke'i. Na'e fe'unga mo e \$130,170.45 na'e faka'ataa', fakatatau ia ki he tu'utu'uni 'i he Lao ki he Ngaahi Kautaha Fakapa'anga'.

Ola Fakapa'anga 'o e Ngaahi Ngāue 'a e Ngaahi Pangikē' Tu'unga Fakapa'anga'

Na'e a'u 'a e ngaahi koloa fakalūkufua 'a e ngaahi pangikē' ki he \$827.2 miliona 'i he a'u mai ki he faka'osinga 'o Sune 2018, ko e tupu 'aki ia 'a e \$57.1 miliona (peseti 'e 7.4) 'i he ta'u 2017/2018. Ko e tupu ko eni na'e makatu'unga ia mei he hokohoko ai pē 'a e kake 'a e nō fakalūkufua' 'aki 'a e \$33.3 miliona (peseti 'e 8.2), pea mo e \$33.3 miliona (peseti 'e 4.8) ko e tupu 'i he fakahū pa'anga 'a e ngaahi pangikē' 'i he ngaahi pangikē kehe'. 'Oku kau heni 'enua fakahū pa'anga 'i he Pangikē Pule' (Pa'anga Ngāue 'a e Ngaahi Pangikē' mo e Pa'anga Talifaki) 'a ia na'e kake lahi 'aki 'a e \$30.2 miliona (peseti 'e 122.4), koe'uhi ko hono hiki 'a e fiema'u ki he Pa'anga Ngāue 'a e Ngaahi Pangikē' mo e Pa'anga Talifaki 'i Siulai 2017, 'a ia na'e holoki 'aki eni 'a e \$13.1 miliona (peseti 'e 7.1%) lolotonga 'o e ta'u' mei he holo 'a e 'akauni ngāue 'a e ngaahi Pangikē'.

Fakafuofua ki he peseti 'e 53 'o e tupu 'i he nō fakalūkufua 'a e ngaahi pangikē' ki he faka'osinga 'o Sune 2018 na'e makatu'unga ia mei he nō taautaha' (\$246 miliona). Ko e lahi taha' ko e nō fale (\$190.8 miliona) koe'uhi ko

e tokolahi 'a e fiema'u nō fale 'i he lolotonga 'o e ta'u', pea pehē foki ki he fe'au'auhi 'a e ongo pangikē 'e 2 ke mā'ulalo ange 'a 'ena totongi tupu' tautefito ki he maketi 'ni. Ko e tākaki atu eni ki he tupu foki mo e nō ki he ngaahi pisinisi' lolotonga e ta'u 2017/18 'aki 'a e \$16.3 miliona (peseti 'e 47). Ko e konga lahi 'o e kau nō pisinisi' ko e ngaahi kautaha falekoloa fakatau fakamovetevete mo e falekoloa fakatau fakalūkufua', pisinisi fakatupu koloa' pea mo e pisinisi langa' 'a ia 'oku 'ne fakahaa'i mai 'a e fakalalakaka 'i he tu'unga fakapisinisi'.

'Oku kei hokohoko atu ai pē hono tuku atu 'e he Pule'anga' 'a 'enau nō 'i he totongi tupu mā'ulalo' 'o fakafou 'i he Nō Pa'anga Tokoni Fakalalakaka 'a e Pule'anga' 'a ia 'oku tokanga'i 'e he Pangikē Langa Fakalalakaka 'o Tonga'. Ko e kotoa 'o e ngaahi nō kuo tuku atu 'i he polokalama nō ko eni' 'i he a'u mai ki Sune 2018 na'e 'i he \$9.5 miliona, fakahoa ia ki he \$9.1 miliona 'i Sune 2017. Ko e peseti 'e 47.3 'o e kotoa e ngaahi nō kuo tuku atu' na'e tuku atu ia ki he nō ngoue', hoko hake ki ai 'a e toutai' pea mo e sekitoa 'o e ako' 'i he peseti 'e 17.9 mo e peseti 'e 13.1 'a ia 'oku mei va ofi pe moe vahevahe 'i Sune 2017.

Tepile 2: Ngaahi 'Akauni Fakahu Pa'anga 'a e Ngaahi Pangike

	2016/2017	2017/2018
Fakahū Pa'anga Taimi Nounou		
Lahi 'o e ngaahi 'Akauni	17,148	36,777
Lahi 'o e Pa'anga kuo Fakahū (\$m)	242,289	244,488
Fakahū Pa'anga Tohi Pangikē		
Lahi 'o e ngaahi 'Akauni	46,184	49,058
Lahi 'o e Pa'anga kuo Fakahū (\$m)	84,020	95,037
Fakahū Pa'anga Taimi Tu'u pau		
Lahi 'o e ngaahi 'Akauni	2,284	2,266
Lahi 'o e Pa'anga kuo Fakahū (\$m)	210,461	256,693
Lahi 'o e ngaahi 'Akauni Fakakātoa	65,616	88,101
Lahi 'o e Pa'anga kuo fakahū fakakātoa (\$m)	536,770	596,218

Ko e fakalūkufua 'o e ngaahi mo'ua 'a e ngaahi pangikee' na'e tupu hake ia 'aki 'a e \$54.3 miliona (peseti 'e 8.7). Na'e hokohoko ai pē mo e tupu 'a e kotoa e fa'ahinga 'o e fakahū pa'anga' 'aki 'a e \$46.2 miliona (peseti 'e 22.0). 'Oku makatu'unga eni mei he tupu 'a e fakahū pa'anga 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku ikai ko ha pangikee' 'aki 'a e \$22 miliona (peseti 'e 36) pea mo e fakahū pa'anga 'a e Pule'anga' 'aki 'a e \$8.5 miliona (peseti 'e 66.2).

Ko e lahi 'o e ngaahi 'akauni fakahū pa'anga na'e lipooti 'e he ngaahi pangikee' ki he ta'u', na'e tupu 'aki ia 'a e peseti 'e 34.3 ki he 'akauni 'e 88,101 'o fakatatau 'eni ki he tupu 'a e mahu'inga 'o e pa'anga fakahuu' 'aki 'a e \$59.4 miliona ki he \$596.2 miliona.

Ko e Tupu Fakapa'anga 'a e Ngaahi Ngāue 'a e Ngaahi Pangikee'

Ko e tupu fakapa'anga 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga' 'i he ta'u fakapa'anga 2017/18, na'e lelei ange ia 'i hono fakahoa ki he ta'u kuohili'. Na'e fe'unga fakakātoa 'a e tupu fakata'u 'osi tukuhau'i 'a e ngaahi pangikee' mo e \$20.561 miliona 'i he faka'osinga 'o e ta'u' ki Sune 2018, 'a ia 'oku tataua ia mo e peseti 'e 2.6 'o e 'avalisi 'o e ngaahi koloa fakalūkufua', fakahoa ki he tupu fakata'u 'osi tukuhau'i 'o e ta'u kuo hili', na'e fe'unga ia mo e \$18.317 miliona, ka na'e tataua ia mo e peseti 'e 3.4 'o e 'avalisi 'o e ngaahi koloa fakalūkufua'. Ko e lelei ange 'a e tupu fakapa'anga 'a e ngaahi pangikee' he lolotonga e ta'u' na'e makatu'unga ia mei he hiki hake 'i he pa'anga hū mai mei he totongi tupu' pea pehē ki he pa'anga hū mai kehe' 'aki 'a e \$3.2 miliona mo e \$0.3 miliona, pea pehē foki ki he holo 'i he fakamole ki he pa'anga talifaki' 'aki 'a e \$0.9 miliona. Ko e ngaahi fenga'unu'aki kotoa ko eni' na'e hulu hake ia 'i he tupu 'i he ngaahi fakamole 'ikai ko ha totongi tupu' 'aki 'a e \$1.7 miliona.

Tepile 3: Ola Fakapa'anga 'o e Ngaahi Ngaue 'a e Ngaahi Pangike

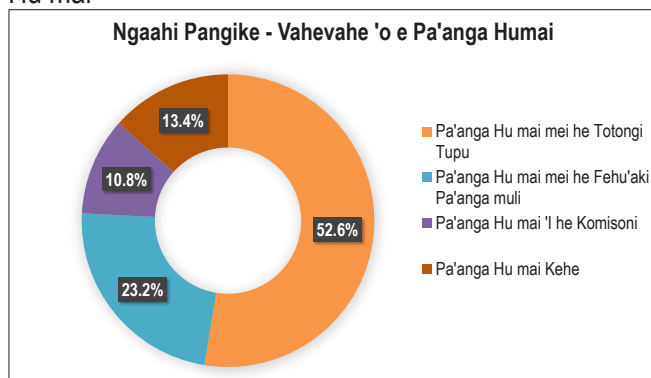
	2016/2017	2017/2018
Tupu te'eki Tukuhau'i (%) 'avalisi 'o e koloa fakalūkufua)	3.3%	3.4%
Tupu 'osi Tukuhau'i (%) 'avalisi 'o e koloa fakalūkufua)	2.5%	2.6%

Fakakātoa 'o e Pa'anga Hu Mai (% 'avalisi 'o e koloa fakalūkufua)	7.2%	7.0%
Pa'anga Hu Mai 'i he Totongi Tupu (% 'avalisi 'o e koloa fakalūkufua)	3.6%	3.7%
Pa'anga Hu Mai Kehe (% 'avalisi 'o e koloa fakalūkufua)	3.6%	3.3%
'Avalisi 'o e Faikehekehe 'i he Totongi Tupu 'i he Nō mei he totongi tupu 'i he Fakahū Pa'anga	3.2%	3.4%
Fakamole Fakakātoa (% 'avalisi 'o e koloa fakalūkufua)	3.8%	3.7%
Sino'i Pa'anga Tefito 'a e Ngaahi Pangikē (%)	29.4%	28.2%

Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Pangikē'

Ko e pa'anga hū mai fakalūkufua 'a e ngaahi pangikē' mei he'enau ngaahi ngāue', na'e fakatefito eni mei he pa'anga hū mai mei he totongi tupu 'aki 'a e peseti 'e 52.6 pea pehē foki ki he pa'anga hū mai mei he fehū'aki pa'anga muli' mo e peseti 'e 23.2 fakahoa eni ki Sune 2017 ko e pēseti ia 'e 50.9 mo e pēseti 'e 24.4. Ko e kake ko ia 'i he pa'anga hū mai mei he totongi tupu', 'oku hoa tatau pē ia pea mo e tupu 'i he ngaahi noo' 'i hono fakahoa ki he ta'u kuo 'osi' 'i he kotoa 'o e ngaahi pangikē'.

Fakatataa 9: Ngaahi Pangike - Vahevahe 'o e Pa'anga Hu mai

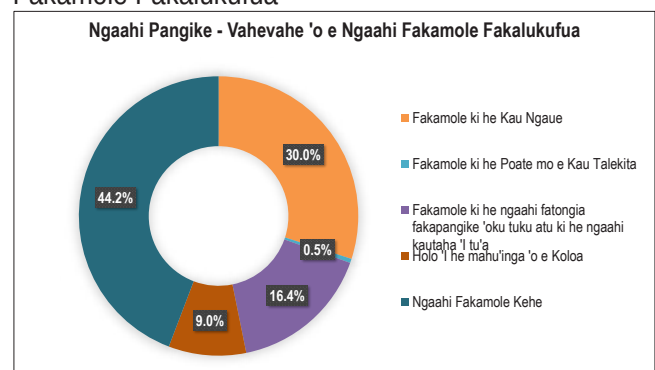

Ko e ngaahi fakamole fakalūkufua 'a e ngaahi pangikē' mei he'enau ngaahi ngāue', na'e makatu'unga lahi eni mei he ngaahi fakamole makehe' 'aki 'a e peseti 'e 44.2, pea muimui atu ai 'a e ngaahi fakamole ki he kau ngāue' mo e pēseti 'e 30.0, pea pehē ki he fakamole ki he ngā-

hi fatongia fakapangikē 'oku tuku atu ki he ngaahi kau-taha 'i tu'a' pea mo e ngaahi totongi ki he kau taki ngāue mei he ngaahi va'a 'i muli 'o e ngaahi pangikē' 'aki 'a e pēseti 'e 16.4. Ka 'i hono fakahoa ki he ta'u kuo maliu atu', na'e 'i he peseti 'e 41.6, peseti 'e 30.4 mo e peseti 'e 16.5. Ko e tupu 'i he ngaahi fakamole makehe' na'a ne fakahā'i mai ai 'a e kake 'i he ngaahi fakamole fakalūkufua ki hono fakalele 'o e ngāue 'a e ngaahi pangikē' ko e ola 'eni 'o e fakatonutonu ne fakahoko ki he fakamatala 'ātita ha taha 'o e ngaahi pangikē'.

'Oku tui foki 'a e Pangikē Pule' 'e kei tu'u pē 'i he tu'unga fakafiemālie 'a e tupu fakapa'anga 'a e ngaahi pangikē', makatu'unga eni mei he ola lelei ko ia 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika', pea mo e hokohoko atu e tupu 'a e ngaahi noo' fakatatau ki he toe holo hifo 'a e ngaahi fakatu'utāmaki 'e ala hoko mei he ngaahi nō palopalema 'i he ngaahi lekooti noo'.

Fakatataa 10: Ngaahi Pangike - Vahevahe 'o e Ngaahi Fakamole Fakalukufua

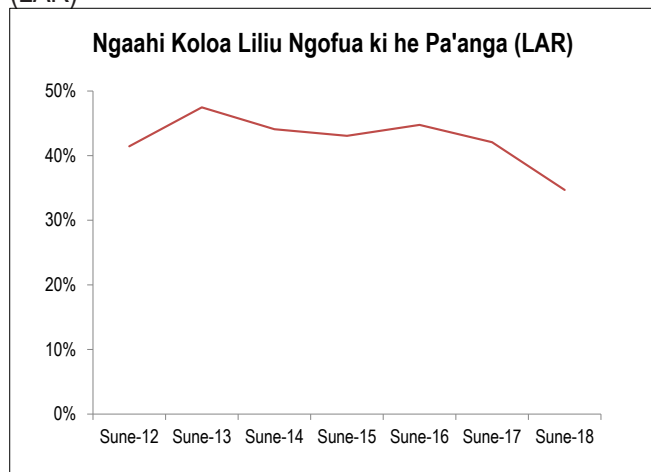

Pa'anga Ngāue

Na'e kei hokohoko atu ai pē e mā'olunga e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē' lolotonga e ta'u 2017/18. Neongo 'a e holo 'i he koloa liliu ngofua fakalūkufua 'aki 'a e \$16.9 miliona lolotonga e ta'u', 'a ia na'e fakatupunga ia 'i he holo 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē', pea pehē foki ki he ngaahi pōnite 'a e pule'anga'. Na'e kei mā'olunga ange pē eni 'i he tu'unga mā'ulalo taha kuo tu'utu'uni 'e he Pangikē Pule' 'a ia ko e peseti 'e 5, 'aki 'a e pēseti 'e 34.7 'o fakahoa eni ki he pēseti 'e 42.1 'i Sune 2017. 'I hono fakahoa 'o e ngaahi nō fakalūkufua', ko ha pēseti 'o e fakahū pa'anga fakakātoa', na'e holo ki he pēseti 'e 73.4 'i Sune 2018 mei he 75.4 'i Sune 2017. Na'e makatu'unga eni mei he tupu fakautuutu 'a e fakahū pa'anga fakakātoa' 'a e ngaahi pangikē lolotonga 'a e ta'u' 'o mahulu hake 'i he kake 'i he ngaahi nō fakalūkufua'.

‘I he’ene tu’u ki he kaha’u, ‘e kei ‘i he tu’unga fakafiemālie pē ‘a e pa’anga ngāue ‘a e ngaahi pangikē’ pea poupu mai ki ai mo e kake ‘i he ngaahi pa’anga mohe ‘i muli’.

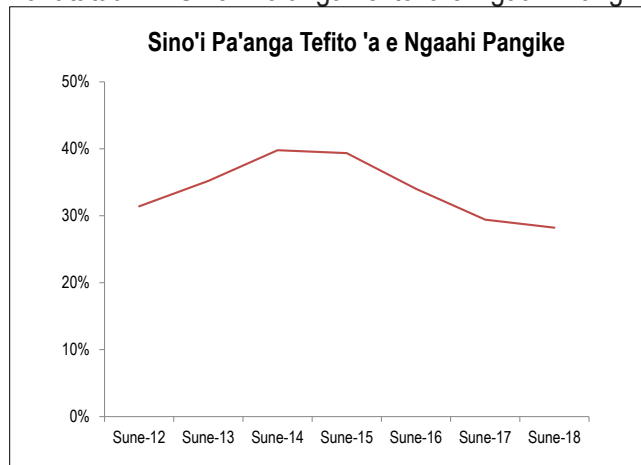
Fakatataa 11: Ngaahi Koloa Liliu Ngofua ki he Pa’anga (LAR)

Sino’i Pa’anga Tefito

Na’e kei ‘i he tu’unga mālohi ai pe ‘a e sino’i pa’anga tefito ‘o e ngaahi pangikē’ pea pehē foki ki he sino’i pa’anga tefito ‘a e ngaahi pangikē’ ‘i hono fakahoa ki he ngaahi koloa’ ‘o kei mā’olunga pē eni ‘i he fiema’u mā’ulalo taha ‘a e Pangikē Pule’ ‘a ia ko e peseti ‘e 15. Na’e holo ‘a e sino’i pa’anga tefito ‘a e ngaahi pangikē’ ‘i hono fakahoa ki he ngaahi koloa ki he peseti ‘e 28.2 ‘i he faka’osinga ‘o Sune 2018 mei he peseti ‘e 29.4 ‘i Sune 2017. Ko e holo ko eni’ na’e makatu’unga ia mei he mā’olunga ange ‘a e tupu ‘i he ngaahi koloa tefito ‘a e ngaahi pangikē’ ‘aki ‘a e \$27.6 miliona (pēsēti ‘e 6.3). Na’e makatu’unga ‘a e kake ‘i he ngaahi koloa tefito ‘a e ngaahi pangikē’ mei he kake hake ‘a e ngaahi nō lolotonga ‘o e ta’u’ ‘o mā’olunga ange ia ‘i he tupu ‘a e pa’anga tefito ‘i he ta’u kuo mahili atu’. ‘Okū fakafuofua ‘e kei hokohoko atu ai pē ‘a e mālohi ‘a e sino’i pa’anga tefito ‘a e ngaahi pangikē, tupu mei he kei lelei ‘a e pa’anga tupu’ ka ‘e malava pē ke holoki eni mei he fakafoki ‘a e pa’anga tupu’ ‘e he ngaahi pangikē’ pea mo e kake ko ia ‘a e ngaahi koloa tefito’.

Fakatataa 12: Sino’i Pa’anga Tefito ‘a e Ngaahi Pangikē

Tu’unga Lelei ‘o e Koloa Fakalūkufua

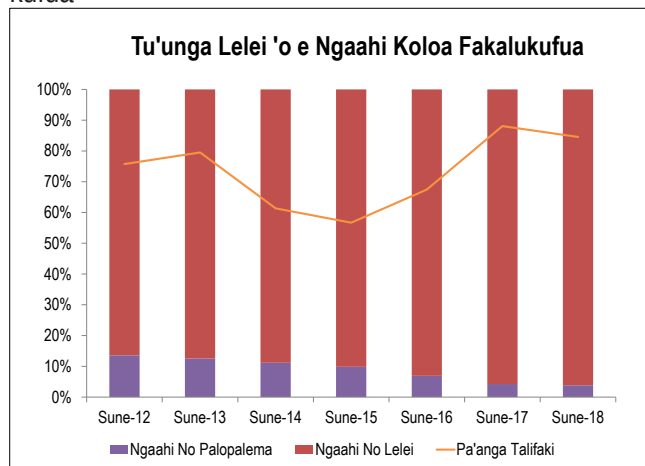
Na’e hokohoko atu ai pē ‘a e hā mai ‘a e fakalalakaka ‘i he tu’unga lelei ‘o e koloa fakalūkufua ‘a e ngaahi pangikē’ lolotonga ‘a e ta’u’ ‘o ngata ki Sune 2018. Na’e holo hifo ‘a e ngaahi nō palopalema’ ‘aki ‘a e \$0.6 miliona (pēsēti ‘e 3.4) ki he \$16.4 miliona ‘i Sune 2018. Ko e holo ko eni’ na’e fakatefito ia ‘i he ngaahi nō ne totongi ‘osi lolotonga, mo e ngaahi nō ne faka’atā ‘a e ta’u fakapa’anga. Na’e fakalalakaka hake ‘aki ‘a e tu’unga ‘o e nō palopalema’ ‘i hono fakafehoanaki ki he nō fakalūkufua’ ‘aki ‘a e peseti ‘e 3.7 mei he peseti ‘e 4.2 ‘i Sune 2017.

‘I he ‘ene a’u ki Sune 2018, koe peseti ‘e 57 (\$9.6 miliona) ‘o e nō palopalema fakalūkufua’ ‘oku pukepuke ia ‘e he ngaahi nō palopalema fakatautaha, pea ko e toenga peseti ‘e 43 (\$7.2 miliona) leva ki he ngaahi nō pisinisi’ palopalema. Ko e ngaahi nō fale palopalema’ ‘oku ‘i he peseti ‘e 41 (\$6.8 miliona) ‘o e ngaahi nō palopalema fakalūkufua’, pea toki hoko atu ki ai ‘a e ngaahi nō palopalema fakafuofua’ mo e peseti ‘e 16 (\$2.7 miliona) pehē ki he ngaahi nō ki he takimamata mo e peseti ‘e 15 (\$2.6 miliona).

Na’e holo ‘a e pa’anga talifaki ki he ngaahi noo’, ‘aki ‘a e \$1.1 miliona (peseti ‘e 7.3) ki he \$13.8 miliona, ko e holo ni ‘oku fakatatau ia ki he holo ‘i he ngaahi nō palopalema’. ‘I hono fakafehoanaki ‘o e ngaahi nō palopalema pea mo e pa’anga talifaki ki he ngaahi nō palopalema’, na’e holo ki he peseti ‘e 84.6, fakahoa ‘eni ki he peseti ‘e 88.1 ‘i Sune 2017. ‘Okū kei hokohoko atu pē ‘a e feinga ‘a e Pangikē Pule ke fengāue’aki vāofi pea mo e ngaahi

pangikee', ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha pa'anga talifaki fe'unga ki he ngaahi nō palopalema' pea pehē ki hono fakapapau'i 'oku tonu 'a e lipooti ki he mahu'inga 'a e ngaahi koloa malu'i'.

Fakatataa 13: Tu'unga Lelei 'o e Ngaahi Koloa Fakalukufua

Fakatatau ki he tu'unga lelei 'oku 'i ai 'a e tupu faka'ekonō-mika', 'oku 'i ai 'a e tui 'e tu'u ma'u ai pē 'a e tu'unga lelei 'o e koloa fakalūkufua 'a e ngaahi pangikee', neongo 'a e ngaahi uesia mei he saikolone Gita, ki he ngaahi nō 'a e ngaahi pangikee' kapau 'e 'ikai malava 'e he ngaahi kautaha malu'i' ke totongi 'a e ngaahi fakamole'.

Tokanga'i 'o e Ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'ikai ko ha Pangikee'

'Oku kei hokohoko atu pē 'a hono tokanga'i mo hono siofi e ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangikee'. 'Oku lolotonga lele foki mo hono fa'u 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi founa ngāue ke fakahoko 'aki 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e ngaahi lao ne toki fakapaasi' ki hono tokanga'i 'o e ngaahi kautaha nō iiki', ngaahi kautaha nō atu' mo e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli'. 'I he taimi tatau pē, 'oku fakahoko e ngāue ki he ngaahi lao ki hono laiseni mo tokanga'i 'o e ngaahi kautaha malu'i' mo e ngaahi kautaha sino'i pa'anga mālōloo'. 'Oku ngāue foki e Pangikē Pule' ki ha ngaahi lipooti 'oku fiema'u ke tufa ki he ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikee', ke tñaki mai 'aki e ngaahi fakamatala fekau'aki mo 'enau ngāue'. 'Oku kei tu'u ma'u pē 'a e Pangikē Pule' 'i he ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikee', 'a ia 'oku fiema'u ke fakapapau'i 'oku malu'i lelei 'enau kau kasi-

tomaa' pea mo fakasi'isi'i e ngaahi faingata'a fakafa'un-ga 'e malava ke nau 'inasi ai tupu mei he ngaahi kautaha fakapa'anga lalahi 'oku 'ikai ko ha pangikee' hangē ko e ngaahi kautaha sino'i pa'anga mālōloo' mo e ngaahi kautaha malu'i', 'i he tafa'aki fakapa'anga fakalūkufua'.

'I he tu'unga 'o e tu'utu'uni 'a e ngaahi pangikee' ke tāpuni e 'akauni 'e ni'ihī 'o e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli', 'oku hokohoko atu pē 'a e ngāue fakataha 'a e Pangikē Pule' mo e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli' ke fakamālohia 'enau ngaahi fakahoko ngāue' 'o fakatatau mo e ngaahi tu'utu'uni ki hono fakafepaki'i 'o e fe'ave'aki 'o e pa'anga ma'u mei he founa ta'efakalao' mo hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fakatautoitoi' ka e lava ke kei tauhi mo faka'atā 'e he ngaahi pangikee' 'enau ngaahi 'akauni'. 'Oku hokohoko atu pē 'a e fengāue'aki e Pangikē Pule' mo e ngaahi pangikee' ke faka'ai'ai kinautolu ke tuku mai ha ngaahi faingamālie kehe ke ngāue'aki koe'uhi ko e ngaahi tu'utu'uni ke tāpuni e ngaahi 'akauni'. Ko e fakataumu'a eni ke pukepuke mo holoki e totongi ki he talafi pa'anga ki Tonga'.

'I he hili 'a e saikolone fakatalopiki ko Gita 'i Fepueli 2018, ko e konga 'o e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli' ne ki'i tuai 'enau foki 'o hoko atu 'enau fakahoko fatongia'. Na'a nau toe tuku atu foki mo ha ngaahi tokoni founa faingofua ke tokoni'i ai 'enau kau kasitomaa' 'o kau atu ki ai hono fakama'ama'a pe 'ikai ha totongi ki he ngaahi fe'ave'aki pa'anga'.

Laiseni mo hono tokanga'i e Ngaahi Kautaha fakafetongi pa'anga muli fakangatangata'

Na'e hokohoko atu 'a hono laiseni mo tokanga'i e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli' 'i he malumalu 'o e tu'utu'uni ki he Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli', 'a ia ne kaniseli eni 'o fetongi'aki 'a e Lao Ki Hono Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli 2018 'a ia ne kamata ngāue'aki 'i Siulai 2018. 'I he lolotonga 'o e ta'u 2017/18, na'e laiseni 'e he Pangikē Pule' 'a e kautaha fakafetongi pa'anga muli 'e ua, ka e to'o e laiseni e kautaha fakafetongi pa'anga muli 'e taha 'i he kamata'anga 'o e 2018. Ko e tokolahi fakakātoa 'o e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli' ko e 14 mei he 12 'i Sune 2017.

'I hono vakai'i fakata'u e fakahoko fatongia e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'i he faka'osinga 'o e 2017, ne tokolahi taha ai e ngaahi kautaha ne nau fakahoko 'enau ngāue' 'o fakatatau mo e ngaahi fiema'u 'a e laiseni'. Ko e ngaahi fiema'u eni na'e makatu'unga ai hono foaki 'e he Pangikē Pule' e ngofua e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli 'e 14 'i he kamata'anga 'o e 2018 ke hokohoko atu 'enau ngāue'. Ko e ongo pangikē fakakomēsiale 'e 2, 'a ia ko e pangikē BSP mo e pangikē MBf 'oku na kei pukepuke 'ena aleapau fakangāue mo e MoneyGram. Ko e ngaahi pangikē kotoa 'oku fakamafai'i ke nau fehū'aki pa'anga 'i he'enau ngaahi laiseni fakapangikee'. Ko e ngaahi 'a'ahi fakakuata, ako mo e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli, fakataha mo e ngaahi kupu fekau'aki mo e ngaahi fakataha faka-kuata 'oka fiema'u 'oku tokoni ia ke toe fakalakalaka ange ai hono mahino'i pea mo fakahoko ngāue 'o fakatatau mo e ngaahi fiema'u 'a e laiseni'.

Ngaahi Taumu'a Palani Ngaue Fakalukufua 'a e Va'a ki hono Tokanga'i 'o e Ngaahi Pangikē

Na'e tukupā 'a e Va'a ki hono Tokanga'i 'o e Ngaahi Pangikee' ke fakakakato 'a e ngaahi tāketi ngāue 'e 46 'i he Palani Fakalūkufua 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga' lolotonga e 2017/18. Ko e ngaahi tāketi ngāue ai 'e 28 ne lava lelei 'o fakakakato. 'I hono toe siofi 'o e Palani Fakakātoa ki he 2017/18 na'e 'i ai 'a e ngaahi tāketi ngāue ne to'o pe toe fakalelei'i, pea pehē foki ki he ngaahi tāketi ngāue ne toe tātaki mai ke tataki'aki e ngāue 'a e Va'a ki hono Tokanga'i 'o e Ngaahi Pangikee' ki hono fakahoko honau ngaahi fatongia'. Ko e tāketi ngāue leva 'e 28 'oku fakafatongia'aki 'a e Va'a ki hono Tokanga'i 'o e Ngaahi Pangikee' ki he 2018/19.

Sisitemi Totongi Pa'anga

'Oku kei hokohoko atu pē 'a e fekumi 'a e Pangikē Pule ki ha ngaahi founa 'e tokoni ke toe lelei ange mo vave ange hono totongi mo fe'ave'aki 'a e pa'anga 'i Tonga ni'. 'I he taimi tatau 'oku kei lele lelei pē 'a e sisitemi fakafetongi sieke lolotonga' 'a ia 'oku tokanga'i faka'aho 'eni he tafa'aki Fe'ave'aki mo Totongi Pa'anga 'a e Pangikē Pule'.

Fakataha moe kautaha Nautilus Minerals Inc. - Siulai 2017.

Fakafetongi Sieke 'i he vaha'a 'o e ngaahi Pangikē

'Oku fakahoko 'e he Pangikē Pule 'a e fatongia ko hono tokanga'i mo fakafaingamālie'i 'a e fakafetongi sieke 'a e ngaahi pangikē fakakomēsiale 'i he 'aho kotoa pē. Kuo 'osi fakamo'oni foki e ngaahi pangikē fakakomēsiale kau ai e Pangikē Pule' ki ha aleapau ke fakafetongi faka'aho e ngaahi sieke' pea ke takitaha totongi fakafoki e ngaahi sieke ko eni' 'i he 'aho kotoa pē 'o 'ikai toe toloi. Ko e katoa e lahi e ngaahi sieke na'e fakafetongi he ta'u fakapa'anga 2017/2018 ko e fo'i sieke 'e 152,837 'a ia na'e holo'aki 'a e peseti 'e 2.6 mei he ta'u kuo 'osi'. Ko e fakafuofua ki he holo ko eni na'e makatu'unga ia mei he lahi ange hono ngāue 'aki 'a e founa totongi faka'ilekitulōnika 'i Tonga ni', hangē ko e totongi 'initaneti mo e toho 'i he ngaahi mīsini fakapangikee'. Na'e lele lelei pē 'a e ngāue ko eni he ta'u ni, pea na'e mahino 'a e tokanga 'a e ngaahi pangikee' ke totongi 'a e ngaahi sieke fakafetongi 'i he 'aho kotoa pē.

Ngaahi Taumu'a Palani Ngāue Fakalūkufua 'a e Tafa'aki ki hono Tokanga'i 'o e Sisitemi Totongi Pa'anga

Lolotonga 'a e ta'u, na'e fakahoko 'e he Tafa'aki Fe'ave'aki mo Totongi Pa'anga 'a e Pangikē Pule' 'a hono fakalelei'i 'a e palani ngāue ki he ta'u 2017. Na'e 'i ai 'a e ngaahi taumu'a ngāue 'e 18 'i he ta'u 2017 pea na'e malava kotoa hono fakakakato. Ko e ngaahi taumu'a ngāue ko eni 'oku felave'i ia ki hono faka'ai'ai ke tonu mo malu 'a

e ngaahi totongi pa'anga', pea mo toe fakalakalakaange 'a hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'a e Pangikē Pule'.

Fakafaingofua'i 'a hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga

Na'e toe fakalelei'i 'e he Pangikē Pule 'a e ngaahi palani ki hono fakafaingofua'i hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga 'i he lolotonga e ta'u, ke fakakau ai 'a e mahuinga 'a hono langa hake 'a e ngaahi ma'u'anga fakamatala koe'uhi ke malava 'o tala 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a hono ngāue'aki 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga. Ko e fakamatala ko eni' te ne lava 'o tala 'a e tu'unga fe'unga 'oku 'i ai 'a hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga, 'a ia 'e tokoni ki hono sivi'i mo fakalelei'i 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki he kaha'u'. 'E fa'u 'a e ngaahi palani ki hono fakafaingofua'i hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga' hili hono ma'u ha ngaahi fakamatala fekau'aki mo e fe'unu'aki mo e ngaahi palopalema 'i hono ngāue'aki 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga mei he ngaahi fakamatala 'e tñaki. 'A ia 'e fakatatali leva 'a e palani ki hono fa'u ha palani fakafonua ke fakafaingofua'i 'a hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga (National Financial Inclusion strategy) fakataha pea mo hono fokotu'u ha Kōmiti Fakafonua 'o hangē ko ia na'e 'uluaki palani ki ai, ke nau fakahoko e ngaahi palani fokotuutu'u ngāue'. Na'e tufaki atu 'e he Pangikē Pule' 'a e lipooti 'o e Savea ki hono vakai'i e fiema'u 'a e kakai ki hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga (Demand Side Survey) 'i 'Aokosi 2017 ki he ngaahi kautaha fekau'aki pea mo e ngaahi potungāue 'a e Pule'anga', ke fakahaa'i e hounga'ia he ngaahi ngāue kafakafa mo e ngaahi tokoni ne nau fakahoko 'o lava lelei ai hono fakahoko e savea 'ni.

Lolotonga 'a e 2017/18, na'e fakalelei'i ai 'e he Pangikē Pule' 'a e palani ngāue ki hono fakafaingofua'i 'a hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga', ke fakamamafa'i 'a e ngaahi tafa'aki 'e tolu ki hono fakafaingofua'i 'a hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga', ka e malava ke a'usia 'a e taumu'a ngāue 'o e tafa'aki, ki hono fakakake 'a hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga ki he kakai Tonga kotoa, fakafaituitui pea mo e ngaahi pisinisi taautaha mo iiki' (MSMEs). Ko e ngaahi ngāue fakapa'anga fakatekinolosia (digital financial services) ko e taha ia 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga 'oku ne faka'ai'ai ke fakafaingofua'i 'a hono ngāue'aki

'a e ngaahi ngāue fakapa'anga', ki he tafa'aki kehekehe 'o e sosaieti 'o kau ai 'a e ngaahi kolo ki 'uta mo e ngaahi feitu'u mama'o atu pea mo e ngaahi 'otu motu'. Ko e ngaahi ngāue fakapa'anga fakatekinolosia 'a e solova'anga kiate kinautolu 'oku nau nofo moveteveve 'i he ngaahi 'otu motu, makatu'unga 'i he moveteveve fakasiokalafi 'o e nofo mo e si'isi'i 'a e tokolahi 'o e kakai 'i he ngaahi 'otu motu 'i Tonga, 'a ia 'oku faingata'a leva ki he kautaha ngāue fakapa'anga hangē ko e ngaahi pangikē ke nau fakahoko 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga'. 'I he'ene pehē, na'e fakalelei'i ai 'e he Pangikē Pule' 'a ia ko e mēmipa 'o e Kautaha Fakatahataha ki hono Fakafaingofua'i Hono Ngāue'aki 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga (AFI) 'a 'enau palani ngāue mo e Kautaha Fakatahataha ki hono fakafaingofua'i hono ngāue'aki 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga' (Alliance for Financial Inclusion). Ko e 'uluaki liliu ne fakahoko', ko e faka'ai'ai pe hiki hake hono ngāue'aki 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga 'e he ngaahi pisinisi taautaha mo iiki kotoa pē, 'aki 'a e 20% 'i he'ene a'u ki he ta'u 2020, 'o 'ikai fakatefito pē ki he sekitoa Ngoue, Toutai, Takimamata, mo e Potungāue 'a e Kakai Fefine mo e To'utupu kae fakatefito 'i he ngaahi sekitoa kotoa 'o e ngaahi pisinisi taautaha mo iiki 'i Tonga'. 'Ikai ngata ai, na'e toe holoki 'e he Pangikē Pule' 'a 'enau mēmipa 'i he ngaahi kulupu ngāue 'a e Kautaha Fakatahataha Ki Hono Fakafaingofua'i Hono Ngāue'aki 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga mei he mēmipa he kulupu 'e ono ki he kulupu pē 'e tolu (Kulupu ki he ngaahi fakamatala pe sitesitika ki he fakafaingofua'i 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga, Kulupu ki he Ngaahi Ngaue Fakapa'anga Fakatekinolosia, pea mo e Kulupu ki he Ngaahi Ngāue Fakapa'anga ki he Ngaahi pisinisi iiki mo loloto), 'i he tui ko e ngaahi ako fakataukei pea mo e naunau ako 'oku ma'u mei he ngaahi fakataha fakakulupu ko eni', 'e tokoni ia ki hono fakakake mo faka'ai'ai 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga'. 'I he mēmipa 'a e Pangikē Pule' 'i he Kautaha Fakatahataha Ki Hono Fakafaingofua'i Hono Ngāue'aki 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga (Alliance for Financial Inclusion), na'e kau atu ai 'a e Pangikē Pule' ki he fakataha 'a e Kulupu fokotu'utu'u ngāue fakamāmani lahi 'a e Kautaha Fakatahataha ki hono fakafaingofua'i hono ngāue'aki 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga (AFI) 'i Sepitema 2017, polokalama ako ki he ngaahi pisinisi taautaha mo iiki 'i Malēsia 'i 'Epeleli 2018 pea mo e fakataha 'a e Ngaahi ngāue langa fo'ou 'a e ngaahi Fonua 'o e Pasifiki (PIRI) 'i Samoa 'i Sune 2018. Ko e ngaahi fakataha'anga ko eni' 'oku vahevahe ai 'a e ngaahi 'ilo mo e taukei ngāue

kuo a'usia 'e he kau mēmipa', ke tokoni ki hono kumi ha solova'anga ki he ngaahi palopalema 'i Tonga' pea mo hono fokotu'u ha ngaahi tu'utu'uni fekau'aki pea mo e ngaahi ngāue fakapa'anga 'i he tafa'aki kehekehe 'o e sosaieti'.

Kuo fakamo'oni'i 'e he Pangikē Pule' 'a e mahu'inga 'o e ngaahi fakamatala ki he fokotu'utu'u ngāue, pea mo e fatongia mahu'inga 'o e ngaahi fakamatala ni ki he founa 'o hono fa'u 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue'. Na'e tñaki ai 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi fakamatala mo e sitetisitika mei he ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku laiseni, 'o kau ai 'a e ngaahi pangikee' mo e ngaahi kautaha fakapa'anga kehekehe 'oku 'ikai ko ha pangikee', ke malava 'o tala ai 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a hono fakaf-aingofua'i 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga'. 'O 'ikai ke lava pē 'o tala 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga' pea mo hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga' 'i Tonga', kae malava foki 'o fakafehoanaki ki he ngaahi fonua kaungā'api 'i he Pasifiki'.

Lolotonga e 2017/18, ko e fuofua taimi ia ke tñaki ai 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki pea mo e ngaahi pisinisi taautaha mo iiki ki he ta'u fakapa'anga 2016/17 pea na'e malava ai ke fa'u ha lipooti ki he ngaahi ngāue fakapa'anga 'a e ngaahi pisinisi taautaha mo iiki 'i Tonga'.

'I he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 'o Sune 2017, na'e hiki 'a e sino'i pa'anga kuo noo'i atu ki he ngaahi pisinisi taautaha mo iiki 'aki 'a e pa'anga 'e \$6.7 miliona (56%) ki he pa'anga 'e \$18.7 miliona, 'o hā ai 'a e hiki 'i he tokolahi 'o e ngaahi pisinisi taautaha mo iiki kuo nō ki ai 'a e ngaahi pangikē komēsiale' 'aki 'a e toko 85 (5%), ki ha tu'unga fakakātoa 'e 1,670.

'I he vahevahe fakasekitoa, ko e tupu 'i he sino'i pa'anga noo' ki he ngaahi pisinisi taautaha mo iiki, na'e makatu'unga ia 'i he hiki hake 'a e nō ki he sekitoa fe-fakatau'aki fakalūkufua mo fakamovetevete, ngaahi ngāue kehe mo e Toutai'. Na'e 'i ai foki mo e ngaahi 'uhinga kehekehe na'e makatu'unga ai 'a e tupu ko eni 'i

Tepile 4: Vahevahe Fakasekitoa ki he 2016-17

Ngaahi Seki-toa	2016				2017			
	Lahi 'o e Ngaahi Pisinisi Taautaha mo iiki	Palanisi 'o e Nō ki he Ngaahi Pisinisi Taautaha mo iiki	Ngaahi Pisinisi Taautaha mo iiki	Palanisi 'o e Nō ki he Ngaahi Pisinisi Taautaha mo iiki	Lahi 'o e Ngaahi Pisinisi Taautaha mo iiki	Palanisi 'o e Nō ki he Ngaahi Pisinisi Taautaha mo iiki	Ngaahi Pisinisi Taautaha mo iiki	Palanisi 'o e Nō ki he Ngaahi Pisinisi Taautaha mo iiki
Fakakātoa	1,585	11,968,771	100%	100%	1,670	18,700,216	100%	100%
Ngoue	762	3,176,969	48.1%	26.6%	729	4,389,316	43.6%	23.5%
Ngāue Langa	15	943,382	0.9%	7.9%	23	1,183,470	1.4%	6.3%
Toutai	47	224,826	3.0%	1.9%	69	1,377,974	4.1%	7.4%
Vao'akau	-	4,589	0.0%	0.0%	6	46,030	0.4%	0.2%
Ngaahi Ngāue Fa'u Koloa	395	2,195,847	24.9%	18.3%	473	1,229,190	28.3%	6.6%
Ngaahi ngāue kehe	298	1,683,981	18.8%	14.1%	280	3,335,252	16.8%	17.8%
Takimamata	29	1,437,144	1.8%	12.0%	28	2,319,880	1.7%	12.4%
Fefononga'aki	6	230,363	0.4%	1.9%	3	294,571	0.2%	1.6%
Fefakatau'aki fakalūkufua mo fakamovetevete	33	2,071,670	2.1%	17.3%	59	4,524,533	3.5%	24.2%

Tepile 5: Fakaikiiki 'o e Ngaahi Naunau Fakapa'anga Fakavahenga

Ngaahi Vāhen- ga (constituen- cy)	Sune - 17					Sune -16				2016	
	Faka- kātoa 'o e ngaahi naunau faka- pa'anga	Lahi 'o e va'a 'o e ngaahi pangikē	Lahi 'o e ngaahi fakafofonga fakapangikē	Lahi 'o e ngaahi mīsini to'oto'o fe- fakatau'aki koloa	Lahi 'o e ngaahi mīsini toho pa'anga	Faka- kātoa 'o e ngaahi naunau faka- pa'anga	Lahi 'o e va'a 'o e ngaahi pangikē	Lahi 'o e ngaahi mīsini fakapangikē	Lahi 'o e ngaahi mīsini to'oto'o fe- fakatau'aki koloa	Lahi 'o e ngaahi mīsini toho pa'anga	FAKA- KĀTOA 'O E TOKOLAH 'O E KAKAI (Adult popu- lation)
Tongatapu 1	38	1	2	35	0	23	0	2	20	1	11,219
Tongatapu 2	186	2	1	169	14	347	6	2	323	16	11,874
Tongatapu 3	74	1	0	72	1	0	0	0	0	0	
Tongatapu 4	54	1	0	50	3	0	0	0	0	0	
Tongatapu 5	19	1	2	16	0	10	0	2	8	0	2,716
Tongatapu 6	11	0	3	7	1	5	1	2	1	1	4,975
Tongatapu 7	31	0	1	29	1	7	0	2	5	0	8,236
Tongatapu 8	14	0	2	11	1	0	0	0	0	0	
Tongatapu 9	23	2	1	18	2	11	1	1	8	1	4,362
Tongatapu 10	3	0	3	0	0	4	0	3	1	0	4,418
'Eua 11	6	2	0	3	1	4	1	1	2	0	3,020
Ha'apai 12	11	2	1	7	1	10	1	2	7	0	2,779
Ha'apai 13	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1,102
Vava'u 14	11	0	0	11	0	0	0	0	0	0	2,514
Vava'u 15	44	3	3	35	3	85	4	3	75	3	3,374
Vava'u 16	11	1	0	10	0	0	0	0	0	0	2,683
Niua 17	2	2	0	0		2	2	0	0	0	804
FAKAKĀTOA	538	18	19	473	28	508	16	20	450	22	64,076

Tepile 6: Fakaikiiki 'o e Vahevahe ki he Kakai Tangata pe Kakai Fefine (gender distribution)
'i Sune 2017

	Lahi 'o e Ngaahi Pisinisi Taauteha mo iiki			Palanisi 'o e Nō ki he Ngaahi Pisinisi Taauteha mo iiki (T\$m)		
	Kakai Fefine	Kakai Tangata	Faka- kātoa	Kakai Fefine	Kakai Tan- gata	Fakakātoa
FAKA- KĀTOA	540	1,130	1,670	1,768,689	16,931,531	18,700,220

he sino'i pa'anga noo' ki he ngaahi pisinisi taauteha mo iiki', 'o hangē ko e mā'olunga 'a e sino'i pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikēe' mo e hokohoko atu 'a e polokalama nō fakalalakala 'a e pule'anga 'i he totongi tupu 'oku mā'ulalo, pea mo e tuku mai 'e he Pangikē BSP 'enau polokalama nō fo'ou ki he ngaahi pisinisi taauteha mo iiki'.

'I he tafa'aki 'o e fakahū pa'anga 'i he pangikēe', fakatatau ki he Savea ke vakai'i e fiema'u 'a e kakai 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga na'e fakahoko 'i he 2016, na'e hā ai 'a e tu'unga tatau 'i he ma'u 'akauni fakapangikē 'a e kakai fefine lalahi (adult women) pea mo e kakai tangata lalahi 'a ia ko e peseti 'e 41. Kaekehe 'i hono fakakātoa, 'oku lahi hake 'i he vahe tolu 'e taha 'o e kakai tangata (35%) pea mo e kakai fefine 'oku 'ikai ke nau ngāue'aki ha taha 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga'.

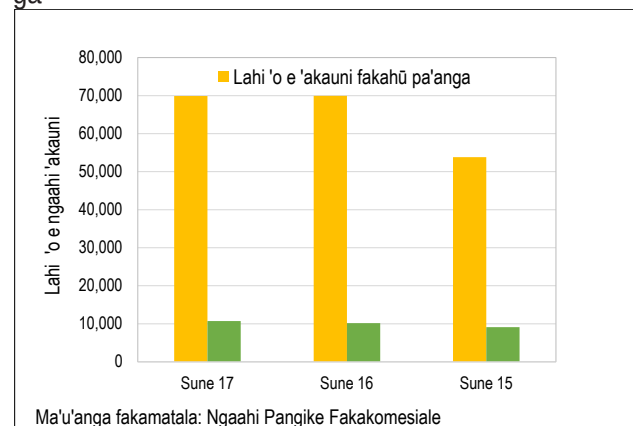
Ko Ha'apai 'oku tokolahi taha ai 'a e kakai 'oku 'ikai ke nau ngāue'aki ha taha 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga' 'a ia ko e peseti 'e 60 'o e tokolahi 'o e kakai (kakai 'e 2,329) 'i Tonga'. Ko e movetevete fakasiokalafi 'o e nofo 'i he ngaahi 'otu motu, mamafa 'a e fefononga'aki, pea mo e si'isi' 'a e tokolahi 'o e kakai 'i he ngaahi 'otu motu, 'oku 'ne fakafaingata'a'ia' 'a e ngaahi pangikēe' ke nau fokotu'u ha ngaahi ngāue fakapa'anga 'i he ngaahi 'otu motu' 'o kau ai 'a Ha'apai.

Ngaue'aki 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga

Ko hono ngāue'aki 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga 'oku tokanga ai ki he manakoa 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga hono ngāue'aki 'e he kakai'. 'I he savea ne fakahoko ki he ngaahi kautaha fakapa'anga 'i he faka'osinga 'o Sune 2017, 'oku hā mei ai 'a e hiki e tokolahi 'o kinau-

tolu 'oku nau ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga mei he ngaahi pangikēe'. 'Oku tala eni mei he tokolahi ange 'o kinautolu 'oku 'i ai 'enau 'akauni nō 'i he ngaahi pangikēe' fakahoa ki he holo 'i he tokolahi 'o kinautolu 'oku 'i ai 'enau 'akauni fakahū pa'anga 'a ia 'oku hā atu kihe Fakatātā 14 'i lalo'.

Fakatataa 14: Ngaue'aki 'o e Ngaahi Ngaue Fakapa'anga

Ko e holo ko eni 'i he tokolahi 'o kinautolu 'oku 'i ai 'enau 'akauni fakahū pa'anga' na'e fakatefito ia mei hono tāpuni ha ngaahi 'akauni 'oku 'ikai ke toe ngāue'aki. Fakahoa eni ki he mā'olunga ange 'a e hiki 'i he tokolahi 'o e kakai 'oku 'i ai 'enau 'akauni noo', na'e tupu eni mei he holo 'a e totongi tupu ki he nō fale', ngaahi kemipeini nō fale 'a e ngaahi pangikēe', hokohoko atu 'a e tupu e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikēe', pea mo e faka'atu'i e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga mei he Pangikē Pule' ke ngāue'aki 'a e pa'anga ngāue' 'e he ngaahi pangikēe' 'aki hono faka'ai' ai kinautolu kenau nō atu ki he kakai e fonua', he 'e lelei ia kihe tupu faka'ekonōmika'.

Fakafehoanaki mo e ngaahi mēmipa kehe

Fakatatau ki he lipooti kuo tuku mai mei he Kautaha Fakatahataha ki hono fakafaingofua'i hono ngāue'aki 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga (Alliance for Financial Inclusion), ko Tonga 'oku tu'ukimu'a 'i he lahi 'enau ngaahi naunau fakapa'anga' tautefito ki he ngaahi va'a 'o e ngaahi pangikē fakakomēsiale' 'i hono fakahoa ki he toenga 'o e ngaahi fonua 'i he Pasifiki'. 'I Tonga 'ni, ko e kakai nai 'e toko 10,000 'oku nau malava 'o ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga mei he ngaahi va'a 'e 3 'o e ngaahi pangikē fakakomēsiale' fakahoa ki Fisi' ko e va'a Pangikē pē 'e 1 pea mo e va'a Pangikē pē 'e 2 'i Ha'amoā, 'e malava he kakai 'e toko 10,000 'o ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga' mei ai. 'Oku tokosi'i pē foki 'a e kakai 'oku nofo 'i Tonga ni' 'i hono fakahoa ki he ngaahi fonua he Pasifiki', tupunga mei ai 'etau taaimu'a 'i he lahi ange 'etau ngaahi naunau fakapa'anga' tautefito pē ki he ngaahi va'a pangikē fakakomēsiale'.

'Oku fokotu'utu'u 'a e Pangikē Pule' ke tănaki mai ha ngaahi fakamatala ki hono ngāue'aki 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga' 'i he founa fakatekinolosia'. Kuo 'osi fa'u 'a e foomu lipooti ke tănaki mai ai 'a e ngaahi fakamatala ki he ngaahi ngāue fakapa'anga 'oku ngāue'aki 'i he founa fakatekinolosia' 'a ia 'oku lolotonga ngāue'aki 'i Tonga ni' kau ki ai hono ngāue'aki 'o e ngaahi telefoni to'oto'o hangē ko e ngaahi ngāue fakapa'anga 'a e Kautaha Telefoni Digicel (Digicel Mobile Money). 'E tokoni 'a e ngaahi fakamatala 'e tănaki mai' ke tala 'a e tu'unga 'oku 'i ai hono ngāue'aki 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga' 'i he founa fakatekinolosia'. Na'e toe fakahoko foki 'e he Pangikē Pule' ha savea ke 'ilo'i 'a e ngaahi polokalama ako 'oku lolotonga fakahoko 'i Tonga 'ni fekau'aki ki he 'ilo fakapa'anga' pea mo faka'ai'ai 'a e kakai ke nau ma'u 'a e taukei 'ilo fakapa'anga'. 'Oku matu'aki mahu'inga ke ma'u 'e he kakai mo e ngaahi pisinisi taautaha mo iiki, 'a e taukei 'ilo fakapa'anga' he te ne malava liliu 'a e tō'onga mo'ui ki hono leva'i mo fakapotopoto'i 'o 'enau pa'anga', tatau pē pe ko e fakahū pa'anga pe ko 'enau nō pa'anga. 'E makatu'unga heni ke malava ke nau ngāue'i ha'anau pa'anga hū mai mo ha sino'i pa'anga falala'anga.

'I hono fakakātoa 'a e ngaahi ngāue ko eni kuo fakahoko he Pangikē Pule', ne 'i ai e ngaahi mataivaivai 'i hono tănaki mai 'a e ngaahi fakamatala', kau ki ai 'a e 'ikai

malava ke ma'u kakato mai 'a e ngaahi fakamatala ne fiema'u, 'ikai malava fakafaikehekehe'i mai 'a e kakai fefine mei he kakai tangata kuo nau malava ke ngāue 'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga, 'o tatau pē he lipooti fakalūkufua ki he kakai' mo e lipooti ki he ngaahi pisinisi taautaha mo iiki', pea mo e tōmui hono tănaki mai 'o e ngaahi lipooti fakamatala ko eni'. 'Oku lolotonga fengāue'aki 'a e Pangikē Pule' mo e ngaahi pangikē fakakomēsiale' ha founa 'e toe fakalakalaka ange ai hono tănaki mai 'o e ngaahi fakamatala ko eni'. 'E hokohoko atu ai pē hono tănaki 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi fakamatala' ni ke fa'u 'aki ha ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he fakafaingofua'i hono ngāue'aki 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga, tokoni ai pē ki hono teke 'o e tupu faka'ekonōmika' pea mo pukepuke 'a e tu'unga malu 'o e tafa'aki fakapa'anga' 'i he Fonua 'ni.

Ngaahi Taumu'a Palani Ngāue Fakalukufua 'a e Va'a Fakafaingofua'i Hono Ngāue'aki 'a e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga

'Ikai ngata ai, na'e fokotu'u 'e he Tafa'aki ki he Fakafaingofua'i e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga 'a 'enau tāketi 'e 31 'i he Fokotu'utu'u Palani Ngāue 2017, 'a ia na'e lava lelei 'a e tāketi 'e 13 pea ko e 10 'oku kei fai e ngāue ki hono fakakakato'. Kaekehe, na'e toe fai 'a e tanumaki ki he Fokotu'utu'u Palani Ngāue, 'a ia na'e fakalelei'i ai 'a e ngaahi tāketi pea to'o 'a e ni'ihī pea toe tănaki mai mo e ngaahi tāketi fo'ou ke tataki lelei 'aki 'a e tafa'aki' ki hono fakahoko 'a e ngaahi fatongia 'oku fiema'u ke fai'. Ko e tāketi fakakātoa 'e 22 na'e tali 'i he Fokotu'utu'u Palani Ngāue 2018. Na'e fa'u 'a e Fokotu'utu'u Palani Ngāue fakalūkufua ki he 2018/19 ke fakalahi 'a e taumu'a ngāue 'a e Tafa'aki' ki hono faka'ai'ai mo fakafaingofua'i hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga', pea mo solova 'a e ngaahi palopalema na'e ma'u mei he lipooti 'o e Savea ki hono vakai'i e fiema'u 'a e kakai 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga 2016 pea mo e ngaahi savea kehekehe pē na'e fakahoko 'e he kau ngāue 'o e Tafa'aki' ki he fakafaingofua'i e ngaahi ngāue fakapa'anga 'i he ta'u'. Na'e makatu'unga 'a e Fokotu'utu'u Palani Ngāue ko eni' mei he fakalelei na'e fai ki he palani ngāue ki hono fakafaingofua'i 'a hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga', ke malava 'a e kakai Tonga kotoa pē 'o ngāue'aki 'a e ngaahi naunau mo e ngaahi ngāue fakapa'anga'. Na'e toe fokotu'u foki mo e ngaahi tāketi

fakasitesitika ke lava 'o fakamatala'i fakalelei 'a e ngaahi taumu'a fokotu'utu'u ngāue', koe'uhi ke kei tokoni ai pe ki he ngāue 'i hono fakafaingofua'i 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga 'a ia 'oku hā atu 'i lalo:

i. Holoki 'a e peseti 'e 34 'o e kakai Tonga 'oku 'ikai ke nau ngāue 'aki ha taha 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga 'aki 'a e peseti 'e 10 'i he ta'u 2020.

ii. Fakalaka hake 'a e tokolahi 'o e ngaahi pisinisi taau-taha mo iiki 'enau ngāue'aki ha taha 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga 'aki e peseti 'e 20 'i he ta'u 2020 pea;

iii. Ke fakalaka hake 'aki 'a e peseti 'e 10 'o e kakai Tonga 'oku nau ngāue 'aki 'a e ngaahi telefoni to'oto'o ki ha ngaahi ngāue fakapa'anga ke a'u ki he peseti 'e 20 'i he ta'u 2020.

Tafa'aki ki hono tñaki mo 'analaiso 'o e ngaahi fakamatala fakapa'anga

'I he lolotonga 'o e ta'u, na'e hokohoko atu ai pē 'a hono fakahoko 'e he FIU 'a hono ngaahi fatongia ki hono fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e lao' felāve'i mo hono fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kākaa' mo e koloa ma'u mei he hia', mo hono 'analaiso mo tufaki 'o e ngaahi lipooti 'oku nau tñaki'.

Tokanga'i mo hono fakahoko 'a e tu'utu'uni 'a e Lao

Na'e malava fakahoko 'a e ako hono ua ki he ta'u ni' ma'a e ngaahi pangikē fakakomēsiale mo e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli 'i 'Aokosi 2017. Na'e fakataumu'a 'a e ako ko eni' ke pātoloaki 'a e fatongia 'o e ngaahi kautaha 'ni ki hono fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e lao' 'o tautautefito ki he founa fakahoko hono tñaki 'a e fakamatala kakato ki hono fakapapau'i 'a e kasitomaa'. Ko e faingamālie foki eni ne malava ai ke fakahoko atu 'e he tafa'aki' 'enau fale'i ki he ngaahi kautaha 'ni makatu'unga 'i he ngaahi lipooti kuo nau fakahoko mai mo ha ngaahi founa ke toe lelei ange ai 'enau va fengāue'aki'. Na'e fakahoko ai pē mo e fuofua ako 'a e tafa'aki ki he kautaha fakafetongi pa'anga muli fo'ou ko e SAV Money Transfer Ltd na'e foaki 'enau ngofua 'i 'Aokosi 2017.

'I he lolotonga 'a e ta'u, na'e fakahoko atu ai 'a e 'a'ahi ki he ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli' ke fakapapau'i 'enau tu'unga muimui'i honau ngaahi tu'utu'uni laiseni'. Ko e ngaahi 'a'ahi ko eni' na'e fakakakato ia mei Nōvema ki Tisema 2017 'o fakatatau ki he taimi fakafo'ou 'o e laiseni fakahoko fatongia 'o e ngaahi kautaha 'ni. Ko e ola 'o e ngaahi 'a'ahi ko eni' na'e 'i he tu'unga fakafiemālie pē.

Ke tokoni ki hono fatongia tñaki mo tufaki fakamatala' na'e kamata fepōtalanoa'aki ai 'a e tafa'aki' 'ni ki hono fokotu'utu'u ha aleapau ngāue mo hono tafa'aki ngāue 'i he ongo fonua muli ko Nu'u Sila mo Siaina. 'E hoko 'a e aleapau 'ni ke malava 'o kapa atu 'a e ma'u'anga fakamatala 'a e tafa'aki' ki he ongo fonua 'ni pea 'e tokoni lahi foki eni ki he fatongia 'o e tafa'aki' ki he feku-mi fakamatala fekau'aki mo ha kakai pe ngaahi kautaha 'oku 'i he ongo fonua 'ni. Ko e aleapau ko eni' kuo 'i ai 'a e ngaahi fokotu'u fakapepa ki ai pea 'oku lolotonga fakatatali 'a e fakamo'oni' ki he ngaahi fakapapau'i fakalao ke fakahoko ki ai.

'I Sanuali 2018 na'e fakahoko ai he tafa'aki hano sivi'i 'a e tu'unga muimui'i 'e he ngaahi pangikē fakakomēsiale 'a e fakahinohino fika 23 'o e lao' fekau'aki mo hono lipooti 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga 'oku tatau mo laka hake hono mahu'inga 'i he \$10,000. Ko e lipooti ko eni' 'oku 'i ai pē hono ngaahi makatu'unga 'o fakatatau ki he lao', 'o kau ki ai hono fiema'u ke tauhi 'e he kautaha fakapa'anga' ha lēsisita 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga 'a 'enau kasitomaa', 'oku tatau pe laka hake hono mahu'inga 'i he \$10,000 ka 'oku fakangofua he lao ke 'oua 'ee lipooti ki he Ma'u Mafai Lipooti Pa'anga'. Na'e fakahoko mai ai 'e he ngaahi kautaha fakapa'anga' 'a 'enau lipooti 'o fai 'a e vakai ki ai 'a e tafa'aki' ki hono tu'unga totonu mo taau'. Na'e fakahoko ai ha tu'utu'uni 'a e tafa'aki' fakatatau ki he lao ki hono fakamā'opo'opo 'o e ngaahi lekooti ko eni' ke fakapapau'i ko kinautolu 'a e kau kasitomā kuo lipooti mai 'e he ngaahi kautaha fakapa'anga' 'i ha lipooti ngalingali ko e kākā 'oku 'ikai ke kau 'i he lēsisita ko eni, kae lipooti mai 'a 'enau ngaahi ngāue fakapa'anga kotoa pē ki he Ma'u Mafai Lipooti Pa'anga'. Na'e hokohoko atu ai pē 'a e fengāue'aki 'a e tafa'aki mo e ngaahi kautaha 'ni ke fakapapau'i 'a 'enau muimui pau ki he ngaahi tu'utu'uni kotoa pē 'a e lao'.

Na'e fakahoko mai ha 'a'ahi 'a e kautaha 'oku nau tokangaekina 'a e 'Ēsia Pasifiki' fekau'aki mo e ngaahi tu'utu'uni fakamāmani lahi ki hono fe'ave'aki fakapulipuli 'a e pa'anga kākā mo ma'u mei he hia' pea mo hono fakapa'anga 'a e ngāue fakatautoitoi, 'i Mē 2018. Na'e fakataumu'a 'a e 'a'ahi mai ko eni' ke faka'ilo ki he ngaa-hi fonua Pasifiki 'o kau ki ai 'a Tonga, ki ha ngaahi tokoni 'oku malava ke fakahoko mai tu'unga 'i he me'a'ofa 'a e Pule'anga Nu'u Sila'. Ko e tokoni ko eni' 'oku fe'unga mo e \$3.5 miliona 'oku fakataumu'a ia ki he ngaahi fonua Pasifiki, 'o kau ai 'a Tonga, ke tokonia 'a e ngaahi potungāue fekau'aki, ki hono fakakake'i hake 'a e tu'unga ngāue' mo fai ha ako ke tokonia 'a hono kau ngāue'. Ko e taha eni 'a e tokoni 'a e Pule'anga Nu'u Sila ki hono ngaahi fonua kaungā'api' ke faka'ai'ai ha 'ātakai 'oku ho'ata ki tu'a 'a e ngāue totonu' pea ke nau muimui pau foki ki he ngaahi tu'utu'uni fakamāmani lahi ki hono fe'ave'aki fakapulipuli 'a e pa'anga kākā mo ma'u mei he hia' pea mo hono fakapa'anga 'a e ngāue fakatautoitoi'.

'I he māhina 'o Mē 2018, na'e kau atu ai 'a e tafa'aki' ki he ngaahi fakataha mo hono ngaahi kupu fekau'aki 'i he Pule'anga' 'oku kau ki ai 'a e Potungāue Tukahau mo e Kasitomu, Potungāue Polisi, Potungāue Fefakatau'aki, Takimamata pea mo e Ngaahi Ngāue 'a e Kakai, 'Ōfisi 'a e 'Āteni Seniale pea pehē foki ki he va'a fefolau'aki 'a e Potungāue ki Muli'. Na'e fakataumu'a e ngaahi fakataha 'ni ke tanaki fakamatala fekau'aki mo ha ngaahi fakatoto kehekehe ki ha ngaahi maumau lao 'oku felave'i tonu mo e ngāue 'a e ngaahi Potungāue 'ni. Na'e hokohoko atu pē 'i he ta'u 'ni 'a e vā fengāue'aki 'a e tafa'aki mo e Potungāue Tukahau mo e Kasitomu' 'i ha fakataha 'e ua na'e fakahoko fekau'aki mo e ngaahi lipooti kuo paasi ke nau fakatoto'i'.

Kuo kamata foki 'a e teuteu 'a e tafa'aki 'ni ki he 'a'ahi hono ua mai 'a e kautaha tokangaekina e ngaahi fonua 'Ēsia Pasifiki' 'i he 2019, hili ia hono fakahoko 'a e ako fekau'aki mo e ngaahi ngāue teuteu ki he 'a'ahi 'ni na'e fakahoko 'i Fepueli 2018. Ko e polokalama 'a'ahi foki ko eni' 'oku sivi'i ai 'a e tu'unga muimui' 'e he ngaahi fonua mēmipa' 'a e ngaahi tu'utu'uni fakamāmani lahi fekau'aki mo hono fakafepaki' 'a hono fe'ave'aki 'a e pa'anga kākā mo ma'u mei he hia' mo hono fakapa'anga 'a e ngaahi ngāue fakatautoitoi'. 'Oku teuteu ai 'a Tonga ki he 'a'ahi ko eni' ke fakahoko mai 'i he 2019, pea

'e fakatefito eni ke fakahaa'i 'e Tonga 'a 'enau tu'unga muimui' 'a e ngaahi tu'utu'uni fakamāmani lahi 'a ia 'oku 'iloa ko e FATF Standards 'o tefito 'i he founa fakahoko lelei pea mo 'aonga 'a e ngāue'. 'Oku kei hokohoko atu pē 'a e teuteu 'a e tafa'aki, 'a ia 'oku kau ki ai ha teuteu atu ki ha 'a'ahi ki he ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku te'eki fakakau mai ki he malumalu 'o e Ma'u Mafai Lipooti Pa'anga, ke malava fakahoko lelei 'a hono pule'i mo tokangaekina kinautolu pea ke fakamālohi'i foki mo e ngaahi me'angāue 'oku 'ne fakaola 'a hono tufaki mo vahevahe 'a e fakamatala pau mo hono ngaahi va'a fekau'aki'.

Ngaahi Lipooti & Ngaahi Sitetisitika'

Tepile 7: Lahi 'o e ngaahi lipooti kuo ma'u mai

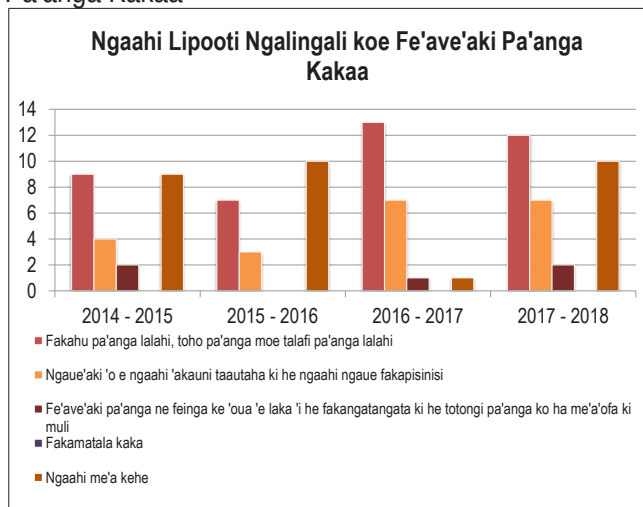
Fa'ahinga 'o e lipooti	2015/16	2016/17	2017/18
Lipooti Pa'anga Ngalingali koe kākā (STRs)	20	22	31
Lipooti Pa'anga Lalahi (CTRs)	7,087	8,668	10,892
Lipooti Pa'anga Fehu'aki vaha'a Pule'anga (BCRs)	52	80	108

Na'e ma'u 'e he tafa'aki 'ni ha ngaahi lipooti pa'anga ngalingali ko e kākā 'e 31 mei he ngaahi kautaha fakapa'anga' 'i he lolotonga 'o e ta'u, 'a ia 'oku laka hake 'aki e lipooti 'e 9 'o fakahoa ki he ta'u kuo mahili atu'. 'Oku fakatokanga'i 'e he tafa'aki' 'a e hokohoko ke hiki ki 'olunga 'a e fika 'o e ngaahi lipooti oku fakahoko mai' pea 'oku 'i ai pē 'a e tui 'oku toe loloto ange 'a e 'ilo 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga fekau'aki mo e ngaahi ngāue fakapa'anga 'a 'enau kau kasitomaa'.

'Oku hiki hake 'aki e peseti 'e 25 'a e ngaahi lipooti pa'anga lalahi mei he ngaahi lipooti 'o e ta'u kuo'osi fakakāto ki he ngaahi lipooti 'e 10,892 kuo ma'u mai 'e he tafa'aki 'i he fa'ahita'u 'ni. Na'e toe tupu hake mo e lahi 'o e ngaahi lipooti pa'anga fehū'aki 'i he vaha'a pule'anga' 'aki e peseti 'e 35 'o fakakāto ki he ngaahi lipooti 'e 108 kuo ma'u mei he Potungāue Tukahau mo e Kasitomu'. 'Oku tauhi pē 'e he FIU e ngaahi lipooti ko eni' ke tokoni ki hono fatongia faka'analaiso'.

Ngaahi Lipooti kuo 'analaiso moe Vahe-vahe 'o e ngaahi fakamatala

Fakatataa 15: Ngaahi Lipooti Ngalingali ko e Fe'ave'aki Pa'anga Kakaa

Na'e kei 'i he tu'unga mā'olunga pē 'a hono ngāue'aki 'o e me'afua STR fekau'aki mo e kau kasitomā 'oku 'ikai ke fenāpasi 'enau ngaahi fehū'aki pa'anga 'oku hā meia kinautolu' mo honau tu'unga fakapa'anga' pe ko e 'ikai ke lava 'o 'ilo'i e ngaahi ma'u'anga pa'anga' pehē foki ki hono ngāue'aki 'a e 'akauni fakafo'ituitui ki ha taumu'a fakapisinisi. Ko e toenga 'o e ngaahi lipooti' na'e felave'i ia mo e ngaahi fehū'aki 'o e ngaahi pa'anga lalahi 'i ha foi taimi nounou, pea mo hono fakahoko fakakongokonga 'o ha ngaahi totongi mo'ua. Na'e kau atu foki ki ai mo ha ngaahi me'a makehe pē kau ki ai 'a e ta'ehoa 'a e fakamatala 'o e kasitomā 'oku 'asi 'i hono ID, pea ngalingali 'oku 'i ai ha taumu'a ke ngāue hala'aki pehē foki ki ha ngaahi fe'ave'aki pa'anga ki ha fonua muli 'oku 'ikai angamaheni ke fa'a fakahoko ki ai ha talafi pa'anga.

Tepile 8: Lahi 'o e ngaahi lipooti pa'anga ngalingali ko e kakaa kuo tufaki atu

Ngaahi kautaha fengāue'aki kuo fakama-fai'i 'e he lao	2015/16	2016/17	2017/18
Potungāue Polisi	2	1	7
Potungāue Tukupau mo e Kasitomu	13	8	14

Potungāue ki Muli mo e Va'a Fefolau'aki	0	1	1
Potungāue Fefakatau'aki, Takimamata pea mo e Ngaahi Ngāue 'a e Kakai	0	1	3
Potungāue makehe	-	-	-

Mei hono 'analaiso 'o e ngaahi lipooti STR 'e 31 na'e ma'u mai, ko e lipooti ai 'e 14 fekau'aki mo ha maumau'i 'o e ngaahi fiema'u fakatukuhau' na'e tuku atu ia ki he Potungāue Tukupau mo e Kasitomu' ke fakahoko ha fakatoto ki ai. Ko e lipooti 'e 7 na'e paasi ia ki he Potungāue Polisi' ki hono fakatoto'i 'o ha ngaahi maumau lao, lipooti 'e 1 na'e fakahoko atu ki he Tafa'aki 'Imikuleisini' i he palopalema faka'imikuleisini, pea mo e lipooti 'e 1 na'e 'ave ki he Potungāue Fefakatau'aki, Takimamata pea mo e Ngaahi Ngaue 'a e Kakai felave'i mo e palopalema 'o e laiseni pisinisi'.

Tepile 9: 'Analaiso 'o e lipooti pa'anga lalahi

	2016/17 (TOP\$ miliona)	2017/18 (TOP\$ miliona)
Fehu'aki 'o e Pa'anga		
Ngaahi pa'anga hu ki loto	132.6	183.4
Ngaahi pa'anga hu kitu'a	68.7	84.8
Taumu'a 'o e ngāue fakapa'anga		
Pisinisi	91.6	144.4
Fakatautaha	109.7	123.8
Kalasi 'o e ngāue fakapa'anga		
Makoni pa'anga	25.2	28.9
Pa'anga	103.6	132.8
Sieke	40.9	54.9
Makehe	25.6	38.2
Pa'anga/ Sieke	6.0	13.4

Mei he ngaahi lipooti 'e 10,892 na'e ma'u mai 'i he ta'u ni', ko e lahi taha 'o e ngaahi lipooti' ko e pa'anga hū ki loto 'a ia 'oku kau ki ai 'a e ngāue'aki 'a e pa'anga, sieke, mākonu pa'anga mo e 'ū tipositi kehe pē. Na'e kei hokohoko atu pē 'a e tu'ukimu'a 'i he lipooti mai 'a

hono ngāue'aki 'o e pa'anga' (cash) pea hoko hake ki ai 'a hono ngāue'aki 'o e ngaahi sieke' pea mo e ngaahi mākonī fakavaha'apule'anga.

Tepile 10: 'Analaiso 'o e lipooti pa'anga fakavaha'apule'anga

	2016/17 (TOP\$ miliona)	2017/18 (TOP\$ miliona)
Fehu'aki 'a e Pa'anga		
Hu ki loto	0.6	0.8
Hu Kitu'a	36.5	42.3
Taumu'a 'o e 'u pa'anga		
Pisinisi	36.4	42.0
Taautaha	0.7	1.1

Na'e ma'u 'e he FIU ha lipooti 'e 108 mei he Potungāue Tukupau mo e Kasitomu 'i he ta'u 'ni. Ko e lahi taha 'o e ngaahi lipooti' ko e 'ū pa'anga kuo hū kitu'a mei he fonua, ka e tautautefito ki he 'ū pa'anga kuo fakafolau ki muli 'a e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli' kae pehē foki ki he 'ū pangike fakakomēsiale'. Ko e kongā si'i pē 'o e pa'anga hū kitu'a na'e felave'i ki ha folau taautaha 'o fakataumu'a ki he'enau ngaahi fakamole 'i tu'apule'anga'. Ko e kotoa 'a e ngaahi fehu'aki pa'anga 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga' na'e 'osi kakato pē ha ngofua mei he Pangike Pule' ki hono fakafolau atu 'a e pa'anga pea ko e kongā si'i pē 'o e pa'anga fehu'aki ki tu'a ko e kau folau fakatautaha na'e 'ikai ke 'i ai ha'anau ngofua ka na'e fai pe ngāue tautea kiate kinautolu 'e he kau 'ofisa ma'u mafai 'i he mala'e vakapuna'. Ko e lahi taha 'a e fehu'aki pa'anga mai ki loto he mala'e vakapuna ko e to'oto'o mai 'a e kau folau taautaha kuo nau foki mai mei muli pe ko ha 'a'ahi mai ki Tonga 'ni.

'Oku toe fakahoko foki 'e he FIU 'a hono 'analaiso 'a e ngaahi lipooti fakafetongi pa'anga mei he 'ū pangike' mo e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli' pea fakahoa ia ki he 'ū fakamatala kuo 'omai mei he Potungāue Tukupau mo e Kasitomu' 'i he lipooti pa'anga fehu'aki 'i he vaha'a pule'anga' (BCR). Ko e 'analaiso ko eni' na'e fakahoko ia kiate kinautolu na'e fakafetongi pa'anga mo fakatau pa'anga Tonga 'o laka hake hono mahu'inga 'i he \$10,000, ka na'e 'ikai ke lipooti mai kinautolu mei he mala'e vakapuna na'a nau folau. Ko e ngaahi fakamat-

ala ko eni' na'e paasi ia ki he Potungāue Tukupau mo e Kasitomu' ke tokoni ki he lekooti 'o 'enau kau fefolau'aki'. Na'e malava ke tufaki atu 'e he FIU ha lipooti 'e 10 'i he lolotonga 'o e ta'u' 'o fakatatau ki he tohi aleapau kuo tu'utu'uni' 'a e makatu'unga ki hono fe'ave'aki 'o e fakamatala'.

'I he malumalu 'o e aleapau tatau, na'e malava ai 'a e tafa'aki ke nau fakahoko atu ha tali ki ha kole fakamatala 'e 6 na'e fakahoko mai mei he Potungāue Tukupau mo e Kasitomu' felāve'i mo kinautolu 'oku lolotonga fakahoko ha fakatoto kiate kinautolu, tu'unga mei ha lipooti mei he FIU pe ko ha'ane kaunga ki ha maumau'i 'o e lao fakatukupau mo kasitomu'.

'Oku kei hokohoko atu pē 'a hono tufaki fakamāhina 'e he tafa'aki 'ni 'a e lisi mei he OFAC, pea mo e lisi 'o e ngaahi Fonua 'oku 'ikai ke nau fie fengāue'aki fakataha ki hono tau'i 'o e fe'aveaki fakapulipuli 'o e pa'anga kākā mo ma'u mei he hia mo hono fakapa'anga 'a e ngaahi ngāue faka-tautoitoi'.

Ngaahi Taumu'a Palani Ngāue Fakalūkufua 'a e Tafa'aki ki hono tākaki mo 'analaiso 'o e ngaahi fakamatala fakapa'anga

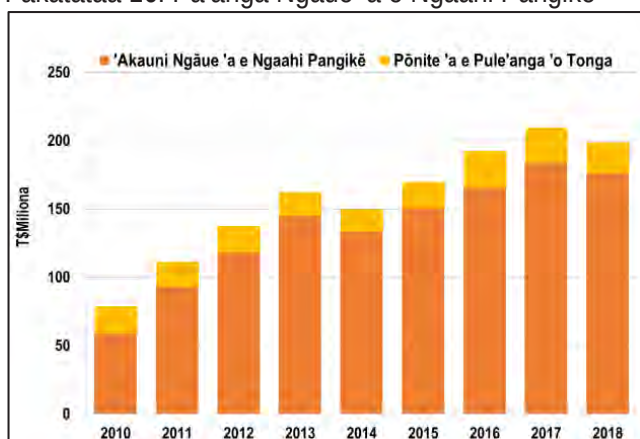
'I Fepueli 2018, na'e tokoni e FIU ki hono toe siofi 'a e palani fakangāue 'a e Pangikē Pule' ki he ta'u 2018/19. 'Oku tokoni foki e tafa'aki 'ni ki he 'uluaki fa'unga ngāue 'a e Pangikee' ki hono fokotu'u ha tu'unga ke hoko 'a Tonga ko ha 'ekonōmika ke tupulaki ki 'olunga fakafou 'i hono malu'i mei hono ngāue'aki ke fakahoko ha fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kākaa' pe ko hono fakapa'anga e ngaahi ngāue fakatautoitoi'. 'I he ta'u fakapa'anga kuo maliu atu, na'e fokotu'u ai he tafa'aki' ha taumu'a ngāue 'e 17. Ko e toe siofi ko eni' 'a e palani fakangāue na'e toe hiki hake ai 'a e taumu'a ngāue 'a e tafa'aki 'ni ki he 20 'o fakatatau pē ki he ngaahi fatongia 'oku 'ne lolotonga fuesia mo palani atu ke fakahoko'. 'Oku fakataumu'a 'a e ngaahi taumu'a ngāue 'ni ke malava 'o mapule'i lelei mo fakapapau'i 'a e lelei hono fa'unga fakahoko 'e he ngaahi kautaha fakapa'anga honau ngaahi fatongia 'i he lao 'o 'ikai ngata pē 'i Tonga 'ni ka e malava ke muimui pau ki he ngaahi fiema'u fakamāmani lahi foki.

Māketi Fakapa'anga

Māketi Fakalotofonua

I he 'aho 30 'o Sune 2018, na'e holo 'a e fakakātoa 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē ki he \$198.5 miliona mei he \$209.5 miliona 'i he faka'osinga 'o Sune 2017. Na'e makatu'unga e holo ko eni 'i hono hiki hake mei he peseti 'e 5 ki he peseti 'e 10 'a e pa'anga talifaki 'oku fiema'u mei he ngaahi pangikē ke fakahū 'i he Pangikē Pule, 'a ia na'e kamata 'i Siulai 'o e 2017. Ko e konga lahi taha 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē 'oku 'i he'enau 'akauni ngāue mo e Pangikē Pule (ESA) 'o fe'unga mo e \$175.9 miliona pea ko e \$22.6 miliona ko 'enau ngaahi pōnite 'i he Pule'anga Tonga.

Fakatataa 16: Pa'anga Ngaue 'a e Ngaahi Pangikē

I ha taumu'a ke toe lelei ange hono fika'i 'a e hulu 'i he pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē, na'e toe vakai'i ai 'e he Pangikē Pule 'ene me'a fua lolotonga ki he ngaahi fiema'u pa'anga talifaki 'a e ngaahi pangikē. Ko hono ola na'e mā'olunga ange 'a e fakafuofua ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e hulu 'i he pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē.

Ko ia, na'e 'ikai ke fakatau atu ai 'e he Pangikē Pule ha ngaahi Nouti Pangikē Pule 'i he lolotonga 'o e ta'u kae

kei hokohoko atu ai pē hono faka'ai'ai e ngaahi pangikē ke nau nō atu kitu'a 'a e hulu 'i he'enau pa'anga ngāue ke tokoni ki he langa fakalakalaka faka'ekonōmika, pea pehē foki ki hono fakalakalaka'i ange 'a e fokotu'utu'u founa ngāue fakapa'anga.

Na'e 'ikai foki ke fakahoko mo ha nō 'i he vā 'o e ngaahi pangikē, pea na'e 'ikai mo ha kole ngofua ki ha nō taimi nounou mei he Pangikē Pule 'i he lolotonga 'o e ta'u.

'Oku kei hokohoko atu pē 'a hono pulusi 'e he Pangikē Pule 'a e ngaahi fakamatala fakapa'anga, hangē ko hono fakahoa faka'aho mo fakauike 'a e ngaahi fakafetongi pa'anga muli' mo e ngaahi totongi 'oku hilifaki 'i he fehū'aki pa'anga mo muli'. 'Oku fakataumu'a eni ke lelei ange 'a hono mahino'i 'e he kakai 'o e fonua 'a e ngaahi me'afua fakapa'anga 'o malava ai ke nau fai ha ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga 'oku toe lelei ange.

'Oku toe fekumi atu foki 'a e Pangikē Pule' ki ha ngaahi founa kehe 'e tokoni ki hono langa hake 'a e māketi fakalotofonua 'i he kaha'u ki ha tu'unga 'e makatu'unga pē 'a hono fakalele mei he māketi pē. Ko e ngaahi fakalelei ne fai ki he Lao 'a e Pangikē Pule 'a Tonga 'a ia ne tali 'i Fepueli 2017, 'oku 'ne faka'atā ai 'a hono ngāue'aki 'a e hulu 'i he palanisi ko ia 'o e tupu 'i he fe'unu'aki 'o e mahu'inga 'o e pa'anga talifaki 'i muli (Revaluation Reserve Account), 'okapau 'oku 'i 'olunga 'i he \$10 miliona ke totongi'aki 'a e fakamole 'a e Pangikē Pule ki he'ene ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga. 'Oku tokoni eni ki hono fakaivia 'o e Pangikē Pule' ke ne fakatau atu e ngaahi Nouti Pangikē Pule ke fakahoko 'aki 'ene ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga ki hono langa hake 'o e māketi fakalotofonua'. 'Oku toe faka'atā foki 'e he fakalelei lao ko eni' ke totongi 'a e hulu ko ia 'i he palanisi 'o e 'akauni ko ia (Revaluation Reserve Account) ki he Pule'anga' makatu'unga 'i ha kole 'e he Minisitā Pa'anga pea tali 'e he Poate 'a e Pangikē Pule'.

Fakafetongi Pa'anga mo Muli'

'Oku fika'i faka'aho 'e he Pangikē Pule' 'a e mahu'inga ke fakafetongi ai 'a e Pa'anga Tonga' mo e ngaahi pa'anga muli' 'o fakatatau ki he mahu'inga 'o e kato pa'anga 'a ia 'oku fo'u'aki 'a e ngaahi pa'anga 'o e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki lahi taha mo Tonga ni'. 'Oku fakatefito 'a e mahu'inga fakafetongi pa'anga 'oku tuku atu 'e he ngaahi pangikē fakakomēsiale' ki he kakai' mei he ngaahi fika fakafetongi pa'anga 'oku fika'i faka'aho 'e he Pangikē Pule'.

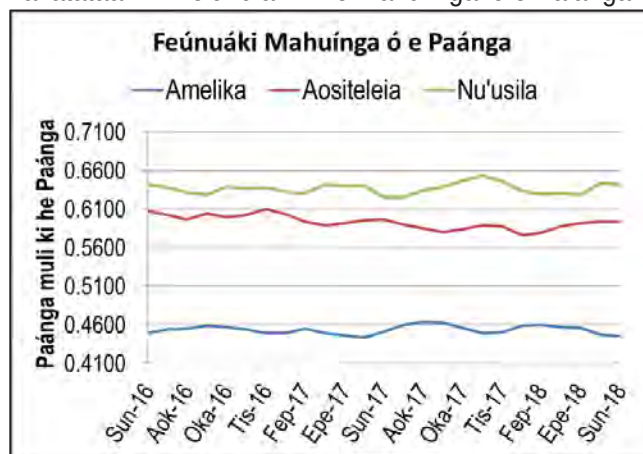
Na'e vakai'i 'e he Pangikē Pule' 'a e kato pa'anga 'a ia 'oku fo'u'aki 'a e ngaahi pa'anga 'o e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki lahi taha mo Tonga ni' 'i he lolotonga o e ta'u, 'o fakatatau ki he ngaahi fakamatata fakamuimui taha 'i he tu'unga 'o e fefakatau'aki mo e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki lahi taha mo Tonga ni'. Ko hono ola, na'e liliu ai 'a e ngaahi mahu'inga 'o e ngaahi pa'anga muli' 'i he kato pa'anga 'o kamata he 'aho 1 Nōvema 2017. Ko e ola 'o e liliu' na'e mā'olunga ange 'a e Pa'anga Tonga 'i he ngaahi pa'anga 'o e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki lahi taha mo Tonga ni'.

'Oku hokohoko atu pē hono tokanga'i ofi 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi feliuliaki 'i he mahu'inga 'o e pa'anga Tonga' 'i hono fakafetongi mo e pa'anga muli', 'o fakataumu'a ke fakapapau'i 'oku tauhi ma'u 'a e tu'unga fefakatau'aki 'a e fonua' mo muli' mo e totongi 'o e ngaahi koloa' ke hoa tatau mo e ngaahi taumu'a tupulaki faka'ekonōmika 'a e fonua'. Kaikehe, ka 'i ai ha hōloa 'i he pa'anga mohe pe pa'anga talifaki 'a e fonua, 'oku tu'u mateuteu 'a e Pangikē Pule' ke holoki 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga ki he ngaahi pa'anga muli' 'i he kato pa'anga' ke malu'i e tupulaki mei tu'a.

Na'e lahi ange 'a e fetō'aki 'i he mahu'inga 'o e pa'anga Tonga' ki he pa'anga 'Amelika mo e pa'anga Nu'u Sila' 'i he ta'u fakapa'anga ki Sune 2018 'i hono fakafehoanaki ki he ta'u kuo 'osi. 'Oku hā mai heni 'a e lahi ange 'a e feliuliaki 'o e ongo pa'anga ko 'eni' 'i he lolotonga 'o e ta'u' ka e si'isi'i ange 'a e fetō'aki 'i he mahu'inga 'o e pa'anga Tonga ki he pa'anga 'Aositelēlia fakafehoanaki ki he ta'u kuo 'osi, 'o fakahā mai heni 'a e si'isi'i ange 'o e feliuliaki 'o e pa'anga ko eni 'i he lolotonga 'o e ta'u'. Na'e mālohi ange 'a e pa'anga 'Amelika ki he pa'anga 'Aositelēlia

pea mo e pa'anga Nu'u Sila tupu 'i he lahi e 'amanaki 'e toutou hiki 'e he Federal Reserve 'enau totongi tupu ki hono tauhi 'a e mahu'inga 'o e pa'anga 'Amelika hili ia 'enau hiki 'a e totongi tupu 'aki 'a e 0.75% 'i he lolotonga 'o e ta'u pea mo e ngāngā'ehu 'i he vā fefakatau'aki 'o 'Amelika mo Siaina 'o ne faka'ai'ai ai 'a e fakatau pa'anga malu. Ko e hōloa 'o e pa'anga 'Aositelēlia pea mo e Nu'u Sila na'e tupu ia mei he mālohi ange 'a e mahu'inga 'o e pa'anga 'Amelika pea mo e hōloa e tu'unga fakalakalaka faka'ekonōmika 'i he ongo fonua takitaha. 'I he'ene pehē, na'e vaivai ange 'a e mahu'inga 'a e pa'anga Tonga 'i hono fakatatau ki he pa'anga 'Amelika pea mālohi ange 'i hono fakatatau ki he pa'anga 'Aositelēlia mo e pa'anga Nu'usila 'i he 2017/18.

Fakatataa 17: Fe'unu'aki 'i he Mahu'inga 'o e Pa'anga

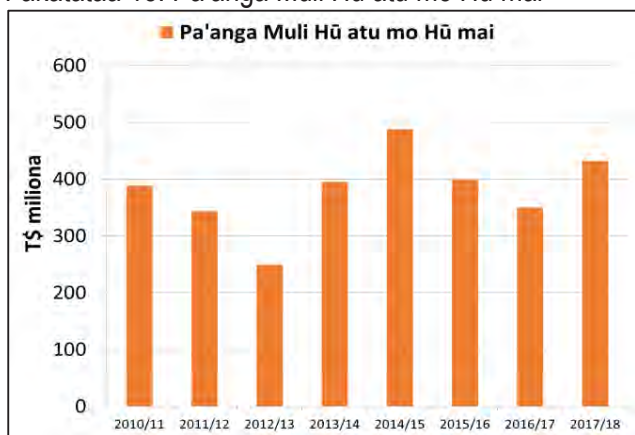
Na'e hokohoko atu hono tokanga'i 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi mahu'inga 'o hono fakatau mai mo hono fakatau atu 'o e pa'anga muli' 'i he ngaahi pangikē ke fakapapau'i 'oku nau tauhi ki he ngaahi fakangatangata kuo 'osi fakangofua 'e he Pangikē Pule. Neongo 'a hono fakahū mai 'a e totongi 'inasi fakapule'anga' (levi) 'i he ngaahi fehū'aki pa'anga mo muli' 'i Sune 2016, na'e 'ikai ke fai ha liliu ki he fakangatangata 'o e tu'unga fetongi pa'anga fakatau mai mo e fakatau atu pa'anga muli'. Na'e toe tu'utu'uni'i foki 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi pangikē ke 'oua te nau hilifaki 'a e totongi 'inasi fakapule'anga ki he kau kasitomā 'aki hano toe tēnaki ha totongi makehe. Ko e tu'utu'uni ko 'eni na'e 'uhinga ia ke fua pē 'e he pangikē 'a e totongi 'inasi fakapule'anga' 'aki 'enau tupu 'o 'ikai toe hilifaki ki he kakai. Na'e totongi 'e he Pangikē Pule' 'a e 'inasi fakapule'anga fe'unga mo e T\$0.6 miliona ki he Fale Pa'anga' lolotonga e ta'u fakapa'anga 2017/18.

Ngāue ki he Pa'anga Talifaki 'i Muli'

Tu'unga 'o e Pangikē Pule'

Na'e 'i he tu'unga fakafiemālie 'aupito 'a e tu'unga 'o e pa'anga talifaki 'i muli', 'o kei mā'olunga pē 'i he māhina 'e 3 ki he 4 'o e koloa hū mai'. 'I he 'aho 29 'o Sune 2018, na'e a'u ai 'a e pa'anga talifaki 'i muli' ki hono tu'unga mā'olunga taha 'a ia ko e T\$468.7 miliona, 'o fe'unga pea mo e māhina 'e 7.8 'o e koloa hū mai', fakahoa ki he T\$407.9 miliona (māhina 'e 7.5 'o e koloa hū mai) 'i he 'aho 30 'o Sune 2017. Ko e kake lahi 'i he pa'anga talifaki 'i muli' na'e tupunga ia mei he lī pa'anga mei muli' (remittances), hū mai 'o e ngaahi pa'anga tokoni 'a e Pule'anga', mo e ngaahi pa'anga tokoni ki he mau-mau ne hoko 'i he Saikolone Gita'. 'Oku hokohoko atu ai pē hono siofi 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi pangikē ke nau tauhi 'a e fakangatangata 'o 'enau pa'anga 'i he'enau ngaahi 'akauni muli', pea ka 'i ai ha hulu 'oku fakatau mai ia ki he Pangikē Pule', 'a ia ko e konga pē eni 'o e ngaahi me'afua ki hono tokangaekina 'o e pa'anga talifaki 'i muli'.

Fakatataa 18: Pa'anga Muli Hū atu mo Hū mai

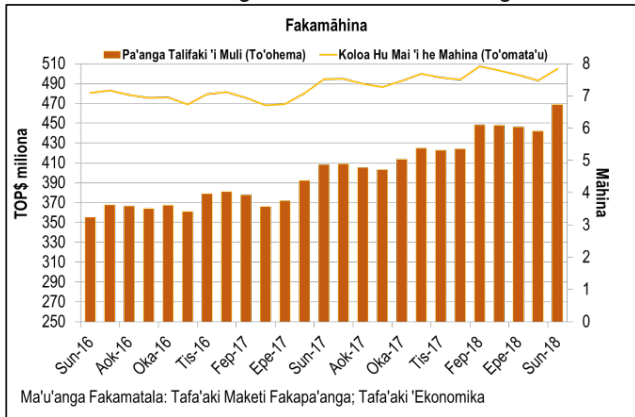
'I he māketi fefakatau'aki pa'anga muli', na'e lahi ange 'a e fakatau mai 'o e pa'anga muli' 'e he Pangikē Pule' 'i he lolotonga 'o e ta'u'. Ko e lahi 'o e pa'anga muli ne fakatau mai' na'e fe'unga ia mo e T\$246.2 miliona 'o lahi ange 'i

he pa'anga muli ne fakatau atu' 'a ia ko e T\$185.4 miliona, 'o fe'unga fakakātoa ia mo e fakafetongi pa'anga muli 'e T\$431.6 miliona ki he ta'u'. Ko e kake 'eni mei he T\$349.8 miliona 'i he ta'u kuo 'osi' tupunga mei he tupu 'i he volume 'o e fefakatau'aki pa'anga 'oku fakahoko 'e he Pangikē Pule'. 'Oku fakahoko foki 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi ngāue fakafetongi pa'anga muli' ki he'ene kau kasitoma' tautefito pē eni ki he pule'anga' pea mo 'ene ngaahi 'akauni pa'anga muli kehekehe pē.

Ko hono tokangaekina 'o e pa'anga talifaki' 'oku fenāpasi ia mo e taumu'a ngāue ke malu, ma'u e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē pea mo ma'u ai ha tupu. Ko e vahevahe fakapa'anga 'o e pa'anga talifaki' 'oku lahilahi pē ki he pa'anga 'Amelika, 'Aositelēlia mo e pa'anga Nu'u Sila'.

Ko e tu'utu'uni fakahū pa'anga 'a e Pangikē Pule' 'oku taumu'a ia ke ma'u 'a e tupu lahi taha', ka 'i he taimi tatau 'oku fiema'u pē ke malu, kei ma'u pē pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē pea mo tauhi ma'u 'a hono mahu'inga fakalūkufua'. 'Oku kei hoko pē 'eni ko ha pole, tupu pea mei he tu'unga ta'epau mo feliuliaki 'a e māketi fakapa'anga fakamāmani lahi', kae pehē ki he hokohoko mai e mā'ulalo 'a e totongi tupu' 'i he ngaahi fonua fefakatau'aki'. 'I he'ene pehē, na'e mavahe ai 'a e vahevahe 'o e pa'anga' mei he tu'unga na'e fai ki ai e taumu'a' ka na'e kei nofo pē 'i loto 'i he ngaahi ngatangata'anga na'e tali 'e he Poate', koe'uhi pē ke ma'u ha tupu 'oku lelei ange' pea mo kei tauhi e mahu'inga 'o e pa'anga talifaki 'i muli'. Na'e 'omai 'e he ngaahi vahevahe fakapa'anga ko eni' 'a e ngaahi faingata'a 'oku fefangahangai mo e mahu'inga 'o e fakafetongi pa'anga muli', ka na'e kei hokohoko atu pē 'a hono muimui' ofi 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi uesia 'o e fe'unu'aki 'i he fakafetongi pa'anga muli', 'i he mahu'inga 'o e pa'anga talifaki'. Neongo e hōloa 'a e totongi tupu 'i he māketi fakamāmani lahi', na'e hulu 'a e tupu ne tākaki mei hono fakahū 'o e pa'anga talifaki' 'aki 'a e \$0.64 miliona 'i hono fakafehoanaki ki he ta'u kuo 'osi', 'a ia 'oku fenāpasi pē ia mo e tupu lahi 'i he pa'anga talifaki' ko e \$61 miliona.

Fakatataa 19: Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i Muli

Na'e muimui tonu pē 'a e Pangikē Pule' ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Poate' fekau'aki mo e ngaahi fakanga-tangata ki hono tokangaekina 'o e pa'anga talifaki' 'i he lolotonga 'o e ta'u'. Na'e kau ki ai hono fakapapau'i ko e ngaahi fakahū pa'anga 'oku fakahoko pē ia 'i he ngaahi pangikē na'e 'osi tali 'e he Poate' ke nau kau', 'a ia 'oku 'i he tu'unga mahu'inga si'isi'i taha koe "A" 'i hono fakama-hu'inga mai mei he kautaha fakamahu'inga mo'ua faka-vaha'apule'anga', pea mo toe fakasi'isi'i ange 'a hono fakahū tafa'aki taha 'a e pa'anga' 'i ha pangikē pē 'e taha. 'I 'Aokosi 2017, ne 'a'ahi mai 'a e tokotaha tokoni fakatekinikale mei he Pangikē Fakavaha'a Pule'anga 'a Māmāniū (IMF) 'o ne vakai'i 'a e ngaahi founa ngāue 'a e Pangikē Pule' ki hono tokangaekina 'o e pa'anga talifaki', pea ne 'omai ai mo 'ene ngaahi fokotu'utu'u ke fakakaukau 'a e Pangikē Pule' ki hano fakahoko. Na'e toe kau atu foki mo e kau ngāue 'a e Pangikē Pule' ki ha polokalama ako ngāue 'i he Pangikē Pule 'a Fisi' 'o tau-mu'a ke toe fakalalakaka ange 'a e 'ilo 'a e kau ngāue' ki hono tokangaekina 'o e pa'anga talifaki 'i muli'.

Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli

Na'e fakahoko 'e he Pangikē Pule' ha liliu ki he Tu'utu'uni Ngāue fekau'aki mo e Fetongi Pa'anga Muli' 'i Siulai 2017, 'o 'ikai ai ke toe fiema'u ha tohi fakamo'oni 'o e totongi tukuhau' ki he kotoa 'o e ngaahi totongi pa'anga muli'. Na'e makatu'unga eni 'i he fakakaukau ke fakamahino'i ki he ngaahi pangikē, Kautaha Fakafetongi Pa'anga Muli' pea mo e kakai 'o e fonua', ko e ngaahi fiema'u fekau'aki mo e totongi tukuhau' 'oku fakahoko mo tokanga'i ia 'e he Potungāue Tānaki Pa'anga Hū Mai mo e Tute'. Koe'uhi ko e 'i he tu'unga mā'olunga 'oku 'i ai 'a e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga' 'i muli', lelei 'i he

tu'unga faka'ekonōmika ki he kaha'u', pea mo e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga lolotonga', na'e 'ikai ke fakahoko ai 'e he Pangikē Pule' ha liliu makehe ki he Ngaahi Fiema'u ki he Fetongi Pa'anga Muli' 'i he ta'u 2017/18.

Ko ia na'e ngāue 'a e Pangikē Pule' ki ha ngaahi kole ngofua totongi pa'anga muli 'e 767 'a ia ko e ngaahi totongi anga-maheni (current payments) mo e ngaahi totongi pa'anga tefito' (capital payments). Na'e kau ki heni 'a e ngaahi kole ngofua 'e 255 na'e 'i lalo hono mahu'inga' 'i he fakangatangata ko e \$100,000 kia kinautolu kuo tuku mai ki he Pangikē Pule' ke toe siofi mo tokanga'i'. Ko e mahu'inga fakakātoa e ngaahi kole ngofua na'e tali 'i he ta'u 2017/18 na'e fe'unga mo e \$262.0 miliona ('a ia koe pēseti 'e 14 ai ko e ngaahi totongi sino'i pa'anga – capital transactions) 'o fakahoa eni ki he ngaahi ngofua 'e 776 na'e tali 'i he ta'u 2016/17 'o fe'unga mo e \$223.5 miliona ('a ia koe pēseti 'e 14 ai ko e ngaahi totongi sino'i pa'anga – capital transactions). Na'e kei ma'u pē 'e he va'a pule'i 'o e totongi pa'anga ki muli' 'a 'enau tāketi ke 'oua na'a laka hake 'i he vaeua 'aho' 'a e lōloa 'o e taimi 'oku fai ai ha ngāue ki ha kole ngofua ki he fetongi pa'anga muli', 'okapau 'oku fakafiemālie 'a e ngaahi tohi fakamo'oni kuo 'osi fakahū mai'. Ko e ngaahi fakamat-ala fekau'aki mo e ngaahi totongi pa'anga muli 'a e kau hū koloa lalahi' 'oku ngāue'aki ia ki hono leva'i lelei 'a e tu'unga 'o e pa'anga talifaki 'a e fonua 'i muli', pea pehē foki ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'a e Pangikē Pule'.

Na'e toe ngāue foki 'a e Pangikē Pule' ki ha ngaahi tohi kole ngofua 'e 84 ki hono 'ave/to'oto'o 'o e pa'anga' ki muli' ('o tatau pē 'a e pa'anga Tonga' mo e pa'anga muli 'oku fakataha'i hono mahu'inga' 'o laka hake 'i he \$10,000). Na'e tali kotoa 'a e ngaahi kole ngofua ko eni' pea na'e fe'unga fakakātoa hono mahu'inga' mo e \$49.2 miliona. 'Oku fakahoa 'eni ki he ngaahi kole ngofua 'e 65 na'e tali 'i he ta'u kuohili' 'a ia na'e fe'unga fakakātoa hono mahu'inga' mo e \$49.0 miliona. 'Oku hā mai mei he mā'olunga ko ia 'i he ngaahi kole ngofua' 'a e fiema'u 'e he ngaahi pangikē mo e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli' ke fakafetongi ko ia 'a e ngaahi pa'anga muli' 'i tu'apule'anga' tupu pea mei he lelei ange 'a e totongi fakafetongi pa'anga 'Amelika (US Dollar) 'oku ma'u he ngaahi pangikē 'i muli'. Na'e toe fakahā foki 'e he Va'a Pule'i 'o e Totongi Pa'anga ki Muli' ki he Po-

tungāue Tānaki Pa'anga Hū Mai mo e Tute' 'a e ngaa-
hi kole ngofua kotoa pē kuo tali ki hano 'ave/to'oto'o 'o
pa'anga' ki muli 'i he 'aho 'e 2 kimu'a he 'aho 'e fakahoko
'a e folau', tukukehe ange 'a e taimi 'oku tōmui ai hono
fakahū mai 'o e tohi kole ngofua' mei he ngaahi pangikē,
ngaahi kautaha fetongi pa'anga muli' pe ko ha kakai ta-
autaha.

'I he lolotonga 'o e ta'u' na'e fakahoko 'a hono vakai'i
fakakuata mo e fakamāhina 'o e ngaahi pangikē mo e
ngaahi kautaha fetongi pa'anga muli' ke fakapapau'i
'oku nau tauhi pau ki he ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e
fe'ave'aki pa'anga ki muli'. 'Oku toe fakahoko pē foki 'a
hono siofi' 'i he ngaahi līpooti 'oku 'omai ki he Pangikē
Pule' hangē ko e līpooti 'o e fe'aveaki pa'anga ki muli'
(OET), līpooti 'o e ngaahi fe'ave'aki pa'anga 'oku a'u
hono mahu'inga ki he \$50,000 pe lahi ange (FX above
\$50K), ngaahi aleapeau fetongi pa'anga muli' (FEC), mo
e līpooti 'o e ngaahi 'akauni pa'anga muli' 'i he pangikee'
(FCA). Ne tuku atu foki mo e ngaahi fanongonongo 'i he
uepisaiti (website) pea fakahoko mo e ngaahi ako ma'a
e ngaahi pangikē mo e ngaahi kautaha fetongi pa'anga
muli' ke fakamahino 'a e ngaahi liliu ki he Tohi Tu'utu'uni
ki he Totongi Pa'anga ki Mulī' pea mo talanoa'i 'a e
ngaahi palopalema na'e ma'u hili hono vakai'i fakakuata
pe fakamāhina 'enau muimui pau ki he ngaahi tu'utu'uni
fekau'aki mo e fe'ave'aki pa'anga ki muli'. 'Oku kei hoko-
hoko atu pē hono tuku atu 'e he Pangikē Pule 'a e lisi 'o
kinautolu kuo 'ova 'enau 'ave pa'anga me'a'ofa ki muli' 'i
he fakangatangata ko e \$50,000 ki he ta'u', fakataha mo
e lisi fakatokanga 'o kinautolu kuo ofi hake ki he fakan-
gatangata' 'enau 'ave pa'anga me'a'ofa ki muli' ('i he va-

ha'a 'o e T\$4,500 ki he T\$50,000). 'Oku tānaki atu foki ki
heni mo e lisi 'o kinautolu na'e 'ova 'enau 'ave pa'anga ki
mulī' 'i he 'uhinga ko e folau ki muli' 'i he fakangatangata
ko e \$20,000 ki he folau 'e taha 'a e tokotaha. Ko kinau-
tolu kotoa pē 'oku kau 'i he lisi ko eni' 'oku 'omai kinau-
tolu ki he Pangikē Pule' ke 'uluaki kole ha'anau ngofua
pea mo fakapapau'i mei ai 'oku nau muimui tonu ki he
ngaahi tu'utu'uni 'o e fe'ave'aki pa'anga muli', pea mo
fakapapau'i 'oku mo'oni mo totonu 'a e 'uhinga 'o 'enau
totongi pa'anga ki muli' ke tokoni ki hono fakasi'isi'i 'o e
fe'ave'aki pa'anga kākaa'.

Palani Ngāue Fakalūkufua 'a e Tafa'aki Māketi Fakapa'anga

Na'e fakahoko foki hono toe fakamā'opo'opo 'o e ngaahi
palani mo e taumu'a ngāue ki he 2017 lolotonga ko ia 'o
e ta'u fakapa'anga. 'I he fakamā'opo'opo, na'e hā ai ko
e tafa'aki ki hono fakamāketi 'o e pa'anga ne nau faka-
kakato e ngaahi taumu'a ngāue 'e 47 mei he taumu'a
ngāue 'e 57. Ko e lahi taha 'o e ngaahi taumu'a ngāue
ne 'ikai fakakakato ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue mei
he taha 'o e kau ngāue tokoni fakatekinikale mei he
IMF, 'o fakataumu'a ki he fakalakalaka 'o e ngāue ki he
fakamāketi fakaloto fonua 'a ia ne 'ikai a'u ki ai e mafai 'o
e Pangikē Pule, he na'e pau ke fakahoko e fokotu'utu'u
ngāue 'ni 'o fakafelāve'i mo e ngaahi potungāue mo e
ngaahi ngāue'anga 'a e pule'anga. Ko ia ai 'i he hoko
atu, ko e ngaahi taumu'a ngāue ko eni ne pau ke toe
siofi pe to'o ia mei he taumu'a ngāue 'o makatu'unga ai
hono holoki e ngaahi taumu'a ngāue ki he 39.

Fakatu'utamaki Fakangāue

'Oku hokohoko atu ai pē 'a e ngāue ki hono fakakau 'o e Fakatu'utamaki Fakangāue ki he ngaahi ngāue faka'aho 'a e Pangikē Pule'. Ko e ngaahi Fakatu'utamaki Fakangāue 'oku faka'ilonga'i pea fokotu'u 'a e ngaahi founa ngāue ke ne fakasi'isi'i ai ha maumau 'i hono toutou siofi 'a e ngāue 'ni mei he va'a 'o e Fakatu'utamaki Fakangāue, 'a ia 'oku lipooti ma'u pē ki he Kau Taki mo e Poate 'a e Kau Talēkita'.

Ko e Tafa'aki Fakatu'utamaki Fakangāue 'oku 'i he malumalu 'o e 'Ōfisi 'o e Kōvana ke ne vakai'i mo siofi e ngaahi fakatu'utamaki fakangāue 'oku fehangahangai mo e Pangikē Pule'. Ko e ngaahi fakatu'utamaki fakangāue 'ni 'oku kaunga ia ki he Tafa'aki Tokanga'i e Pa'anga, Tafa'aki Ma'u Fakamatala mo e Tekinolosia pea mo e Tafa'aki Tauhi 'Api'. Ko e ngaahi fakatu'utamaki fakangāue 'ni 'oku 'ohake ia 'i he ngaahi Kōmiti 'a e Kau Taki pea siofi 'e he Tafa'aki Fakatu'utamaki Fakangāue'.

'Oku lipooti ki he Tafa'aki 'ni 'a e ngaahi Fakatu'utamaki Fakangāue kuo 'osi hoko pea muimui'i leva 'i he lēsisita 'a e ngaahi Fakatu'utamaki Fakangāue 'e malava ke uesia e ta'umu'a ngāue 'a e Pangikē Pule 'a ia 'oku hā 'i he Lao'. Ko e ngaahi Fakatu'utamaki Fakangāue 'e ono val-ue na'e lipooti mai 'i he ta'u ni' 'a ia ko e vaeua 'o e ngaahi me'a ni 'oku felave'i ia ki he Tafa'aki 'oku ne Tokanga'i e Pa'anga hoko atu ki ai e Tafa'aki Ma'u Fakamatala mo e Tekinolosia pea fika tolu leva e Tafa'aki Tauhi 'Api'.

Ko e ngaahi Fakatu'utamaki Fakangāue 'ni 'oku lipooti ia 'i he fakataha fakamāhina 'a e Kōmiti Fakatu'utamaki Fakangāue pea pehē foki ki he Poate 'a e Kau Talēkita'.

'Oku fakahoko foki 'e he Tafa'aki 'ni 'a e ngāue 'ātita fakalotofale 'o kau ai hono sivi'i fakamāhina 'o e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ke ne malu'i e ngaahi fua fatongia, ngaahi ngāue ki he mafai mo e founa ngāue fakatu'utamaki fakangāue 'oku nau ngāue lelei 'i he Tafa'aki 'oku ne Tokanga'i e Pa'anga, Tafa'aki Māketi Fakapa'anga, Tafa'aki ki he Totongi Pa'anga pea mo e Tafa'aki 'Akauni'.

'Oku toe tokanga'i foki 'e he Tafa'aki 'ni 'a hono fakahoko mo fakalelei'i 'i he taimi pau 'a e 'ūni me'a na'e fakahā mai 'e he 'Ātita Tau'atāina'. 'I ha hoko ha fakatu'utamaki fakangāue 'oku 'ne uesia e tu'utu'uni ngāue pea 'oku fakahoko leva ha 'ātita'i 'o e fakahoko fatongia'.

'Oku toe fakafatongia'aki 'a e Tafa'aki 'ni ki hono sivi'i mo fakalelei'i 'o e Mafai Fakangāue'. Na'e tali ai 'e he Poate 'a e Kau Talēkita 'i 'Okatopa 2017 'a e liliu ki he Mafai Fakangāue'. Ko e ngaahi liliu 'ni na'e kau ai hono hiki tohi 'o e ngaahi founa fakahoko ngāue 'oku hā 'i he ngaahi fakatonutonu ki he Lao 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga', fakalahi e ngaahi mafai kuo faka'atā 'i he liliu ngāue mo e fakalahi e ngaahi ngāue 'a e kau Pule Ngāue'.

Tāketi Fokotu'utu'u Fakangāue

Na'e fakafatongia'aki 'a e Tafa'aki Fakatu'utamaki Fakangāue 'a e tāketi Fokotu'utu'u Fakangāue 'e taha-valu 'i he Palani Fokotu'utu'u Fakangāue 'o e 201718. Na'e fakahoko 'i Ma'asi 2018 hono vakai'i 'o e Palani Fokotu'utu'u Fakangāue pea na'e hā mai ai na'e malava 'a e tāketi 'e 12 kae 'ikai a'usia e tāketi 'e 6. Ko e ngaahi tāketi na'e 'ikai ke ma'usia 'oku felāve'i ia mo e lipooti 'o e ngaahi fakatu'utamaki fakangāue, ngaahi sivi ki he founa ngāue, vakai 'o e ngaahi fakatu'utamaki fakangāue, ngaahi lāunga pea mo hono tokanga'i 'o e fakatu'utamaki fakangāue kaunga ki he lao'.

Va'a Lāunga

'Oku toe fakafatongia'aki 'a e Tafa'aki Fakatu'utamaki Fakangāue ke ma'u mai e ngaahi lāunga mei ha ngaahi ngāue'anga, kautaha pe ko ha taha pē fekau'aki mo e fakahoko ngāue 'a e Pangikē Pule' 'i hono ngaahi fatongia' pea pehē foki ki he ngaahi ngāue 'a e ngaahi pangikē fakakomēsiale mo e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli 'oku laiseni 'e he Pangikē Pule.

Ngāue 'a e Tafa'aki Tokanga'i 'o e Pa'anga'

Ko e fatongia 'o e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga' ke fakapapau'i 'oku lahi fe'unga pea mo 'i ha tu'unga faka- fiemālie 'a e pa'anga pepa mo e pa'anga maka', 'a ia 'oku tuku atu ke ngāue'aki 'e he kakai 'o e fonua', ke feau 'enau ngaahi fiema'u fakapa'anga'.

'Oku toe fakafetongi foki 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaa-hi lau'i pa'anga pepa mo e pa'anga maka 'oku 'ikai ke toe 'aonga mo taau ke toe ngāue'aki', 'o faka'auha ia fakatatau ki hono founa tu'utu'uni'.

Lahi 'o e Pa'anga Ngāue'aki 'e he Kakai 'o e Fonua

'I he 'aho 30 'o Sune 2018, na'e fe'unga fakakātoa 'a e pa'anga na'e ngāue'aki 'e he kakai 'o e fonua' mo e T\$86.9 miliona. Ko e mahu'inga 'o e lau'i pa'anga pepa na'e ngāue'aki 'o a'u ki he 'aho 30 'o Sune 2018 na'e hiki 'aki 'a e peseti 'e 15.8 ki he T\$83.2 miliona mei he faka'osinga 'o e māhina ko Sune 2017 (T\$71.8 miliona). Ko e lau'i pa'anga maka 'e 33.5 miliona 'i he mahu'in-

ga ko e T\$3.7 miliona na'e ngāue'aki 'e he fonua' 'i he faka'osinga 'o Sune 2018. Ko e mahu'inga fakapa'anga 'o e pa'anga maka' na'e hiki ia 'aki 'a e peseti 'e 11.6 ki he T\$3.7 miliona mei he faka'osinga 'o Sune 2017 (T\$3.3 miliona). Ko e hiki mā'olunga ko eni 'i he pa'anga pepa mo e pa'anga maka na'e ngāue'aki 'e he kakai 'o e fonua', na'e makatu'unga ia 'i he tukuange atu 'o e pa'anga koe'uhi ko e saikolone fakatalopiki ko GITA.

Fakahoko Ngāue 'a e Tafa'aki Pa'anga

Ko e taumu'a 'o e fatongia ngāue ki he lau 'o e pa'an-ga', ko hono fakapapau'i 'oku 'i ha tu'unga lelei 'a e lau'i pa'anga 'oku tuku atu ki he kakai 'o e fonua ke nau ngāue'aki'. 'I he 'aho 30 'o Sune 2018, ko e mahu'inga 'o e pa'anga pepa na'e tīpositi mai ke lau mo fakapa-pau'i 'oku taau ke toe ngāue'aki' mo e T\$118 miliona. 'I he pa'anga ko ia', ko e T\$36.2 miliona na'e kei fe'unga ke toe ngāue'aki pea ko e T\$81.8 miliona na'e 'ikai toe 'aonga ke toe ngāue'aki.

Fale'i fekau'aki mo e Pa'anga ki he kakai 'o e fonua - matapa.

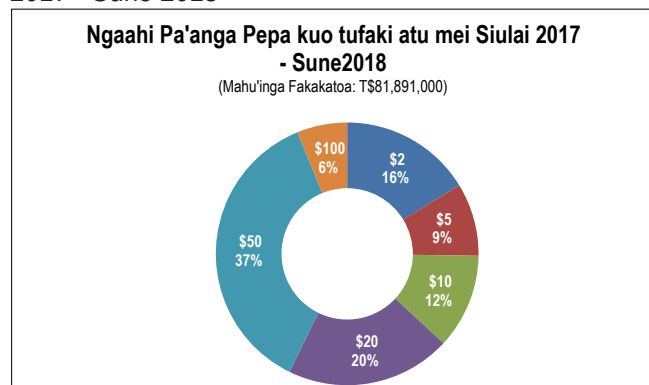
Tepile 11: Fakaikiiki Fatongia Ngaue ki he Pa'anga

Siulai 2017 – Sune 2018		
Fakaikiiki	Mahu'inga Fakapa'anga (\$ Miliona)	Lau'i Pa'anga (Miliona)
Pa'anga Pepa Tauhi ke to e Ngāue'aki	36.2	1.2
Pa'anga Pepa kuo Faka'auha	48.4	2.9
Pa'anga Pepa te'eki Faka'auha	33.4	2.1
Fakakātoa Pa'anga	118.0	6.2

Ngaahi Fengāue'aki Fakapangikē

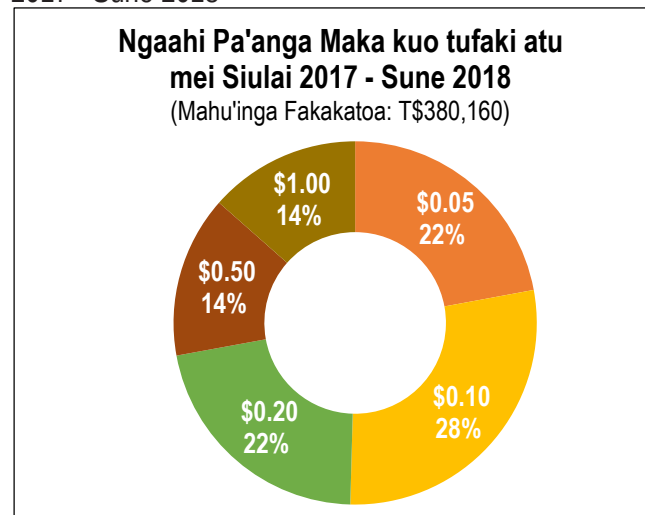
Lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 'o e 2017/18, ko e mahu'inga 'o e pa'anga na'e tuku atu ki he ngaahi pangikē fakakomēsiale pea mo e kakai 'o e fonua' mo e T\$82.3 miliona, 'a ia ko e T\$81.8 miliona ko e lau'i pa'anga pepa pea ko e T\$0.38 miliona ko e pa'anga maka.

Fakatataa 20: Pa'anga pepa na'e tuku atu mei Siulai 2017 - Sune 2018

Ko e pēseti mā'olunga 'o e pa'anga 'e T\$20 mo e T\$50 na'e makatu'unga ia 'i he lahi ange hono ngāue'aki ki he ngaahi mīsini tuku'anga pa'anga ATM.

Fakatataa 21: Pa'anga maka na'e tuku atu mei Siulai 2017 - Sune 2018

Pa'anga Fakamanatu

Pa'anga Fakamanatu pē ko e "tātānaki" pa'anga hū mai mei he 'aho 30 Sune 2018, na'e fe'unga fakakātoa mo e T\$249,606.99. Ko e hiki peseti eni 'e 56 mei he ta'u ki mu'a'.

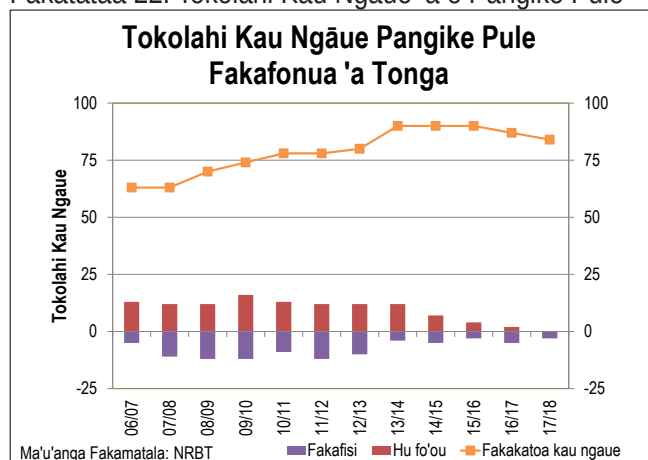
Ngaahi Ngāue 'a e Pangikē Pule

Kau Ngāue

'I he lolotonga 'o e ta'u na'e toe hokohoko atu 'a e Tafa'aki Tokanga'i 'o e Kau Ngāue ke paotoloaki 'a e tau-mu'a ko ia ke fakamalo'i 'a e ako'i mo fakalakalaka'i ha kau ngāue 'oku ngāue faka'ai'ai mo 'osiki'avelenga foki.

'I he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 'i Sune 2018, na'e fe'unga moe toko valungofulu mā fā (84) 'a e kau ngāue 'a e Pangikē Pule'. Ko e peseti ai 'e 13 'oku nau ngāue konituleki pea peseti leva 'e 87 ko e kau ngāue tu'u ma'u. Mei he kau ngāue 'e toko 84 ko eni, na'e peseti 'e 55 ko e fefine pea peseti e 45 ko e tangata. 'I he ta'u fakapa'anga 2017/18, na'e peseti 'e 4 'a e kau ngāue kuo mālōlō atu mei he ngāue', 'a ia ko e toko 3 hono fakakātoa na'a nau mālōlō atu mei he ngāue' tu'unga 'i he 'uhinga ko e hiki 'o nofo muli, pea mo e ngaahi 'uhinga kehekehe pē. 'I he lolotonga 'o e ta'u na'e 'ikai ha toe fakatokolahi ki he kau ngāue, pe ko ha fetongi 'o kinautolu kuo nau mālōlō atu mei he ngāue'. Tupu mei he ngāue mateaki mo e tokoni na'e fakahoko 'e he kau ngāue 'e toko valungofulu mā fā (84), na'e malava lelei 'e he Pangikē Pule 'o fakakakato mo fakahoko lelei 'a hono ngaahi tefito'i fatongia'.

Fakatataa 22: Tokolahi Kau Ngaue 'a e Pangike Pule

Koe'uhi ke faka'ai'ai ha potungāue 'oku manakoa ki he kumi ngāue pea mo 'ulungaanga'aki ha ngāue'anga 'oku ne pukepuke mo tohoaki'i ha kau ngāue tu'ukimu'a, na'e fakahoko 'a hono fakalelei'i mo fa'unga fo'ou foki 'o ha ngaahi Tohi Tu'utu'uni Fakangāue 'a e Tafa'aki Tokanga'i 'o e Kau Ngāue 'o hange ko e Tu'utu'uni Fakapale 'o e Ngāue Tu'ukimu'a, Ngaahi Monū'ia 'i he ngāue'anga, Ngaahi faingamālie hoko atu 'a e ako 'i tu'apule'anga pea pehē foki ki he ngaahi Tu'utu'uni ki he Mālōlō mei he ngāue'anga. Na'e toe hokohoko atu 'a e Pangikē ke faka'ai'ai 'a e kau ngāue ke toe fakalakalakaange 'a 'enau tu'unga fakahoko fatongia', 'aki 'a hono fakahoko 'o e ngaahi sivi fakata'u 'o 'enau tu'unga fakangāue (performance evaluations), halanga mahino ki he hikihihi fakalakanga (succession planning), ngaahi fakapale mo e faka'ilonga 'o e ngāue lelei 'a ia 'oku foaki fakamāhi-na mo e fakata'u 'i he faka'osinga 'o e ta'u'. Na'e fokotu'utu'u 'e he Pangikē Pule ha ngaahi makatu'unga ke faka'ai'ai'aki 'a e kau ngāue ke nau ngāue ta'u lahi 'i he ngāue'anga pea mo toe tupulaki 'a 'enau 'ilo fakalukufua ki he ngaahi tefito'i fatongia 'o e Pangikē Pule mei hono

Ko e foaki pale ki he Tokotaha Ngaue 'o e Mahina ko 'Epeleli 2018

Ma'alali 'a e Pangike

toe fe'unu'aki holo 'a e kau ngāue fakalotofale ke nau fengāue'aki mo ako ngāue. Na'e toe fai foki mo hono fakalelei'i 'o e ngaahi Fakahinohino Ngāue (Job Descriptions) 'a e Kau Ngāue pea mo e Fa'unga 'o e Ngāue'anga (Organizational Structure) 'i he lolotonga 'o e ta'u', koe'uhi ke fakafale ki he ngaahi liliu 'i he ngāue'anga'.

Polokalama Ako mo e Fakalakalaka Ngāue

'I he lolotonga 'o e ta'u', na'e tokoni'i pea kouna 'e he Pangikē Pule 'a e kau ngāue ke toe lelei ange 'a 'enau fakahoko fatongia mo toe matala ange 'enau 'ilo fakangāue tupu mei hono fakakau kinautolu ki ha ngāhi polokalama ako fakataimi, ako ngāue taautaha 'i he ngāue lolotonga, ako fakatu'apule'anga 'i he 'initane-ti, ako tu'a-taimi ngāue pea pehē foki ki he hoko atu 'o 'enau ako fakapolofesinale fakatu'apule'anga'. 'I he ta'u fakapa'anga 2017/18, na'e hokohoko atu 'a hono fakapa'anga 'e he Pangikē ha ngaahi ako tu'a taimi fakalotofonua 'i he va'a 'o e 'Univēsi Pasifiki Saute 'i Tonga pea pehē foki ki he ako fakatu'apule'anga 'i he 'initane-ti'. Na'e lava'i lelei foki mo e ngaahi ako sikolasipi na'e fakahoko hangē ko e ako toe lelei ange mei he 'Univēsi (Post Graduate) 'a e kau ngāue mei he 'Univēsi Bangor 'i Pilitānia pea taha mei he 'Univēsi Pasifiki Saute'. 'Oku kau atu foki ki heni mo ha ngaahi ako 'uluaki mata'itohi mei he 'Univēsi 'a e Pasifiki Saute'. 'Oku houn-ga'ia ai pē 'a e Pangikē Pule ki he Pule'anga 'o Nu'u Sila, Pule'anga 'Aositelēlia, Polokalama Chevening 'a e Pule'anga Pilitānia pea pehē foki ki he Kautaha Taki mo Fakalakalaka Ako 'o e 'Otu Motu Pasifiki (Pacific Leaders Educational Assistance for Development of States) 'a e kei hokohoko atu 'enau ngaahi tokoni mo fakapa'an-

ga 'a e feinga ako 'a e kau ngāue Pangikē Pule' ki muli 'na. 'Oku toe houn-ga'ia foki 'a e Pangikē Pule' 'i he ngaahi tokoni fakatekinikale mo e fale'i fakapolofesinale 'oku kei hokohoko atu 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (International Monetary Fund (IMF), Senitā 'o e Pasifiki ki he Tokoni Fakatekinikale (PFTAC) pea mo e Kautaha Fakatahataha ki hono fakafaingofua'i hono ngāue'aki 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga (AFI) ki he ngaahi fengāue'aki kotoa pē mo e Pangikē Pule' ne fakahoko 'i he lolotonga 'o e ta'u'.

Tu'unga Fakamo'ui Lelei mo Malu'i 'a e Kau Ngāue

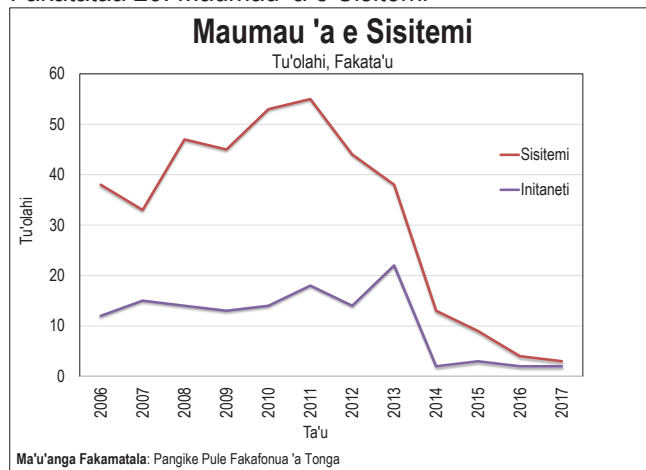
'I he ta'u fakapa'anga 2017/18, na'e hokohoko atu 'a hono fakapa'anga mo fakalotolahi'i 'a e tu'unga fakamo'ui lelei 'i he ngāue'anga 'o makatu'unga ai 'a hono tokonia 'e he Pangikē Pule 'a e kau ngāue' ke fakakau atu ki he polokalama netipolo fakapotungāue pea pehē foki ki he polokalama tāpulu 'i he lolotonga 'o e ta'u'. 'Oku 'i ai 'a e tui 'a e Pangikē Pule' ki he 'ulungaanga'aki 'a e mo'ui lelei 'i he ngāue'anga, he 'oku 'ikai ngata pē 'ene tokoni ki he tu'unga fakamōlale 'a e tokotaha ngāue' ka 'oku 'ne toe tokoni foki ki he lelei fakalūkufua 'o 'ene fakahoko fatongia'.

Tafa'aki Ma'u Fakamatala mo e Tekinolosia

Na'e hokohoko atu ai pē 'a hono tokoni'i 'e he Tafa'aki Ma'u Fakamatala mo e Tekinolosia 'a e ngaahi tafa'aki kehe', ke a'usia 'a e ngaahi fatongia tefito 'o e Pangikē Pule', pea ke kei pukepuke ai pē 'a e tu'unga mā'olunga 'o e ngaahi sēvesi fakatekinolosia mo e ma'u fakamatala pea ke fokotu'u ha sisitemi malu, falala'anga mo mālohi foki ke poupuu mo tokoni'i 'a e Ngaahi Taumu'a Ngāue Mahu'inga 'a e Pangikē Pule'. 'I he ta'u fakapa'anga 2017/18, na'e hokohoko atu ai pē hono fakamālohi'i 'e he Tafa'aki Ma'u Fakamatala mo e Tekinolosia 'a 'ene ngaahi founda ngāue mo e ngaahi poloseki, ke a'usia 'a e ngaahi tu'unga fakavaha'apule'anga mo fakamamafa foki 'i he faka'ehi'ehi mei he ngaahi ngāue kākā mo e ngāue kovi 'i he komipiuta'. Na'e kau ai heni mo hono fokotu'u ha ngaahi me'a malu'i koe'uhi ke fakakakato 'a e ngaahi fiema'u mei he Polokalama Malu'i Ma'a e Kau Kasitomā 'a e Kautaha Totongi Pa'anga Fakavaha'apule'anga, pea ke toutou kau foki ki he ngaahi ngāue mei he Kautaha Fakafonua ki he Fakatu'utāmaki Fakakomip-

iuta pea pehē foki ki he ngaahi kulupu fekaukau'aki mei he pasifiki 'a ia 'oku nau kaunga tonu ki he tau'i 'o e ngaahi ngāue hala mo ngāue kākā 'i he komipiuta'. Na'e kau foki mo e ngaahi kautaha fakapa'anga fakaloto-fonua' mo e ngaahi kulupu fekaukau'aki 'i hono tokoni'i 'e he Pangikē Pule', 'i hono toku atu ha ngaahi fakamatala fekau'aki mo hono tau'i 'o e ngaahi ngāue hala mo ngāue kākā 'i he komipiuta'. Na'e fakakakato foki mo ha ngaahi poloseki mahu'inga 'aupito lolotonga e ta'u, 'o kau ki ai; 'a hono fakalelei'i 'a e mīsini 'oku 'ne tokanga'i 'a e netiueka fakakomipiuta; toe fakalelei'i 'a e ngaahi fokotu'utu'u ki he sisitemi talifaki; fakalelei'i 'a e ngaahi me'angāue fehokotaki'anga fakakomipiuta, pea pehē foki ki he ngaahi ngāue ki hono fakalelei'i 'o e mīsini 'oku ne tokanga'i 'a e peesi 'initaneti 'a e Pangikee', pea mo e mīsini 'oku 'ne sivi'ivi'i 'a e ngaahi peesi 'initaneti 'oku 'a'ahi ki ai 'a e kau ngāue'. Lolotonga e ta'u, na'e hokohoko atu hono tokoni'i 'e he Tafa'aki Ma'u Fakamatala mo e Tekinolosia 'a 'ene kau ngāue mo 'enau ngaahi 'ilo mo e taukei fakangāue 'i he ngaahi ako fakaloto'api, pehē foki ki he ngaahi ako fakatautaha pē, pea mo e ngaahi ako fakapolofesinale 'i he 'Ātita Fakakomipiuta pea mo e Malu'i Fakakomipiuta'.

Fakatataa 23: Maumau 'a e Sisitemi

Ngaahi Ngāue Mei he Palani Fakalūkufua Fakakautaha

'I he ta'u fakapa'anga 2017/18, na'e fai ai hono vakai'i 'e he Tafa'aki Ma'u Fakamatala mo e Tekinolosia 'a 'ene ngaahi ngāue kuo lava mei he Palani Fakalūkufua Fakakautaha, 'o mahino mei ai kuo kakato 'a e peseti 'e 78 'o e ngaahi ngāue na'e fokotu'utu'u'. Ko e toenga 'o e peseti 'e 22 'oku toe, 'oku fakataumu'a ia ke toki fakakakato 'i he ta'u fakapa'anga 2018/19.

Ngāue'anga

Na'e hokohoko atu ai pē 'a hono tokangaekina 'e he Pangikē Pule' 'a hono fakalelei'i 'o e Fale Ngāue', 'ēlia ngāue' pea mo hono sēvesi 'a e ngaahi me'angāue mahu'inga 'a e Pangikee' ke kei pukepuke ai pē 'enau fakahoko fatongia' 'i ha tu'unga mā'olunga pea mo ha 'ātakai ngāue 'oku hao mo malu'. Na'e hokohoko atu ai pe 'a e Tafa'aki fekau'aki mo e Ngaahi Ngāue 'a e Pangike Pule' 'a hono tokangaekina e ngaahi Tafa'aki Fakangāue 'o e Pangikee' 'i he lolotonga 'a e ta'u. Na'e fakahoko lelei 'e he Tafa'aki Ngaahi Ngāue Fakaloto'api' 'a honau fatongia ko hono fakahoko 'a e ngaahi sevesi fefakatau'aki', palani mo fokotu'utu'u 'a e ngaahi ouau lalahi' pea mo hono pule'i mo tokanga'i 'a e ngaahi salite misini 'a e Pangikee. 'Oku kau foki ai mo hono tauhi e ngaahi lekooti', tokanga'i e faile faka'elekitulonika pea mo e sisitemi fetu'utaki 'a e Pangikee. Ko e Tafa'aki Malu'i' na'e hokohoko atu ai pe 'enau tokangaekina e malu mo e hao 'a e kaungāue mo kinautolu 'oku nau totongi kenau ngāue'aki 'a e ngaahi 'ofisi 'o e Pangikē, falengāue, 'elia ngāue pea mo hono fe'ave'aki ko ia 'a e ngaahi uta pa'anga 'a e Pangikē ki he ngaahi 'Otu Motu.

Na'e 'i ai mo ha ngaahi poloseki na'e fakahoko 'i he lolotonga e ta'u' 'o kau ai 'a hono fakalelei'i e ngaahi Mīsini 'Ea Fakamokomoko mo Fakamāfana' 'i he 'Ōfisi 'o e Tala-fekau Lahi 'o Siapani, fakakakato 'a e ngāue langa ki he fale fo'ou he Fungavaka Fale hono 2 kae pehē foki ki hono fetukutuku 'a e loki fakataha'anga e kau Poate 'a e Pangike Pule' mei he Fungavaka Fale hono 5 ki he Fungavaka Fale hono 4 hili 'a hono maumau'i 'e he saikolone fakatalopiki ko Gita. Na'e fakahoko 'e he Pangikee' ha

Ko e maumau 'o e loki fakataha 'a e Poate 'a e kau Talekita mei he Saikolone Fakatalopiki ko GITA

ngaahi aleapau ngāue mo ha ngaahi Kautaha Ngāue mei tu'a ke fakahoko ha ngaahi ngāue tu'u pau pe ko hano solova ha ngaahi palopalema 'oku 'ikai ke lava 'o fakahoko 'e he kau ngāue 'a e Pangikee'. Koe'uhi ko e mahu'inga ko ia ke 'oua na'a hoko ha ngaahi maumau fakatu'upakē te ne uesia ai 'a e fakahoko fatongia 'a e Pangikee' ki he kau ngāue', kinautolu 'oku nau totongi ke nau ngāue'aki 'a e ngaahi 'ōfisi 'o e Pangikee' kae pehē ki hono fakasi'isi'i 'a e hoko e ngaahi maumau 'ni na'e fakahoko ai 'e he Pangikee' ha ngaahi aleapau ngāue mo ha ngaahi kautaha ngāue mei tu'apule'anga ke nau tokanga'i 'a hono sēvesi mo hono ngaahi 'a e ngaahi me'angāue mahu'inga 'a e Pangikee'.

Ngaahi Taumu'a Palani Ngāue Fakalūkufua 'a e Va'a Tauhi 'Api, Tafa'aki Malu'i mo e Tafa'aki Ngāue Fakaloto'api

Ko e ola fakakātoa 'a hono sivi'i 'a e tu'unga ngāue pea mo e ngaahi lava me'a 'a e Va'a ki hono tokangaekina 'o e Fale Ngāue' pea mo e Va'a Malu'i' ki he faha'ita'u fakapa'anga 2017/18, ko e peseti 'e 80 'o e ngaahi taumu'a ngāue 'a e ongo va'a' ni na'e lava lelei hono fakahoko pea ko e toenga leva 'o e peseti 'e 20 na'e toe fakalelei'i pea tākaki ki he ta'u fakapa'anga hoko' 2018/19 ke fakakakato ai.

Ola 'o e Ngāue Fakapa'anga

Ko e Sea 'o Poate mo e Minisita Pa'anga lolotonga 'o e foaki atu 'o e Tupu Fakata'u 'a e Pangike ki he Pule'anga

Na'e fe'unga 'a e pa'anga hū mai fakalūkufua 'a e Pangikē 'i he ta'u 'o ngata ki he 'aho 30 'o Sune 2018, mo e \$11.4 miliona 'o fakafehoanaki ki he \$10.4 miliona 'o e ta'u kuo 'osi. Na'e lahi taha heni 'a e totongi tupu mei he ngaahi fakahū pa'anga 'i muli 'a ia 'oku hā 'i he ola 'a e tupu 'i he pa'anga mohe 'a e fonua 'o mā'olunga ange 'i he fakafuofua 'e a'u ki ai pea fakataha mo e tu'unga fakafiemālie pē 'a e fakafetongi pa'anga muli 'i he pa'anga Nu'u Sila mo e pa'anga 'Aositelēlia'.

Na'e kake foki mo e ngaahi pa'anga hū mai makehe 'aki 'a e peseti 'e 17. Ko e makatu'unga eni mei he hū mai 'a e pa'anga malu'i ki he fale ngāue mei he ngaahi mau-mau ne fakahoko 'e he saikolone fakatalopiki ko Gita 'i he māhina ko Fepueli 2018.

Ko e kātōa e ngaahi fakamole ki he ta'u, na'e 'i he \$8.368 miliona 'o fakafehoanaki ki he \$7.548 miliona 'o e ta'u kuo 'osi. Ko e kake peseti 'e 11 na'e makatu'unga ia mei hono lipooti 'a e fakamole kotoa ki he ngaahi koloa ne maumau'i 'e he Saikolone Fakatalopiki ko Gita 'a ia na'e 'i he Fungavaka 5, pea mo e kake 'i he totongi 'o e ngāahi ngāue fakalao 'i he hopo pea mo e PICB. 'Ikai ngata

ai, na'e kake mo e ngaahi fakamole ki hono pule'i mo fakalelei'i 'o e 'api ngāue, fakamole ki he vahe 'o e kau ngāue, pea mo e ngaahi fakamole ki he totongi tupu ki he ngaahi 'akauni muli' he lolotonga e ta'u' ka na'e 'ikai te ne uesia ai e holo peseti 'e 12 'i he fakamole ki hono tuku atu e ngaahi pa'anga ke ngāue'aki'.

Ko e tupu ki he ta'u 'o ngata ki he 30 Sune 2018 na'e \$3.010 miliona 'o fakahoa ki he \$2.853 miliona 'o e ta'u kuo 'osi. Ko e ola fakapa'anga ko eni 'oku kei hokohoko pē 'a 'ene hulu hake 'i he tāketi fakata'u 'a ia 'oku hā 'i he palani ngāue fakata'u ki he ta'u fakapa'anga 2017/2018 'a ia ko e \$1 miliona 'i he ta'u. 'Oku hā mei heni 'a e ola lelei 'a e ngaahi founa ngāue ne fakahoko 'i he lolotonga e ta'u 'i hono pule'i lelei e ngaahi fakamole 'a e Pangikee'. Fakatatau ki he kupu 8(1) 'o e Lao Fakatonu-tonu 2014 ki he Pangikē Pule', ko e peseti 'e 30 'o e tupu 'i he ta'u 'e fakahū ia ki he Pa'anga Talifaki Fakalūkufua 'a e Pangikē Pule' pea ko e peseti leva 'e 70 'e totongi atu ia ki he Pule'anga, 'a ia ko e \$2.107 miliona 'e fakahū ia ki he 'akauni 'a e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua 'a Tonga'.

Peesi tuku 'ataa.

Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

Ngaahi Fakamatala Pa'anga ki he Ta'u

'o ngata 'i he 'aho 30 'o Sune 2018

FAKAHOKOHOKO

Peesi

138 - 140	Lipooti 'a e Kau Talekita
141	Fakamatala 'a e kau Talekita
142 - 144	Lipooti Tau'ataina 'a e 'Atita
145	Fakamatala ki he Koloa mo e Mo'ua
146	Fakamatala ki he Tupu Fakalukufua
147	Fakamatala ki he Vahevahe 'o e Tupu Fakata'u
148	Fakamatala ki he Fe'unu'aki 'i he Pa'anga Talifaki
149	Fakamatala ki he Fehu'aki 'o e Pa'anga
150 - 170	Fakamatala fekau'aki mo e Ngaahi Fakamatala Pa'anga

LIPOOTI 'A E KAU TALEKITA

Fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Poate 'o e Kau Talekita 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga ("Pangike"), 'oku tuku atu fakataha 'a e Fakamatala ki he Koloa mo e Mo'ua 'a e Pangike he 'aho 30 Sune 2018, pea mo e Fakamatala ki he Tupu Fakalukufua, Fakamatala ki he Vahevahe 'o e Tupu, Fakamatala ki he Fe'unu'aki 'i he Pa'anga Tefito, pea mo e Fakamatala ki he Fehu'aki 'a e Pa'anga ki he ta'u 'o ngata 'i he 'aho ko ia pea ko e ngaahi lipooti ko ia 'oku anga pehe ni:

1. KO E KAU TALEKITA

Ko kinautolu 'eni 'a e kau Talekita 'a e Pangike 'i he lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 'o a'u ki he taimi na'e fa'u ai 'a e lipooti ni:

Mr Steve Edwards - Sea 'o e Poate

Mr Richard Prema

Dr Sione Ngongo Kioa – Kovana

Mrs Sinaitakala Tu'itahi

Mrs Balwyn Fa'otusia

2. NGAHI TAUMU'A TEFITO 'A E PANGIKE

Ko e ngaahi taumu'a tefito 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 'i he'ene ha, 'i he Kupu 4 'o e Lao (Fakatonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2014, 'a ia ko hono:

- a) pukepuke ke ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga fakalotofonua mo fakatu'apule'anga;
- e) 'ikai fakangatangata ki hono ngaahi taumu'a ngaue tefito, 'e fakahoko 'e he Pangike:
 - i) Pukepuke 'a e ma'uma'uluta fakapa'anga
 - ii) Langa hake ha fa'unga fakapa'anga 'oku malu mo lelei.
- f) Fakatatau ki he kupu si'i (1) mo e (2), kuopau ke fakahoko 'e he Pangike Pule 'ene ngaahi ngaue 'i ha founa 'oku ne tokoni' 'a e malu 'o e tu'unga faka'ekonomika fakalukufua mo e tupu faka'ekonomika.

Ko e ngaahi fatongia tefito 'o e Pangike ko e:

- a) tuku atu 'o e pa'anga;
- e) fokotu'utu'u mo fakahoko 'a e taumu'a fakapa'anga;
- f) fokotu'utu'u ha fa'unga ngaue ki he fakafuofua 'o e totongi mei tu'a 'a e Pa'anga Tonga 'i he fengaue'aki vaofi mo e Minisita Pa'anga.
- h) vakai' mo fakamahu'inga' 'a e totongi fakafetongi pa'anga, mo muimui ki he tu'utu'uni ngaue ki he fakafe tongi pa'anga muli.
- i) vakai' mo fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni ngaue ki he ma'uma'uluta fakapa'anga, pea mo hono siofi 'a e ngaahi fakalelei ki he ma'uma'uluta fakalukufua ;
- k) fakafuofua 'a e lahi 'o e pa'anga ke tuku atu, faka'ataa mo e fetongi pa'anga fakavaha'apule'anga 'oka fiema'u;
- l) tauhi mo pule'i 'a e ngaahi pa'anga talifaki 'i tu'apule'anga 'a e Pule'anga;
- m) fale'i 'a e Minisita, 'i he ngaahi me'a fakapangike mo fakapa'anga;
- n) hoko ko e tefito'i pangike, fakafongia fakapa'anga mo e fakahu'anga pa'anga 'a e Pule'anga;
- ng) fakahoko 'a e ngaue fakapangike, 'i Tonga pe ha feitu'u kehe fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Lao;
- o) pule'i mo tokanga'i e ngaahi kautaha fakapa'anga, 'o kau ai 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko e pangike;

p) tanaki mo fa'u 'a e ngaahi lipooti;
 s) fengaue'aki mo kau atu 'i he ngaahi fakataha'anga fakavaha'apule'anga 'o kau ai 'a e ngaahi kautaha
 t) fakapa'anga fakavaha'apule'anga pea mo fengaue'aki mo e ngaahi kautaha fakapule'anga fakaloto fonua
 mo muli foki 'oku kaunga ki he'ene ngaahi taumu'a ngaue mo e fatongia;
 u) pule'i mo tokanga'i e maketi ki he ngaahi pa'anga tefito
 v) fakahoko 'a e ngaahi fatongia makehe pe ko ha ngaahi ngaue 'oku kaunga mo hono fakahoko hono fa-
 tongia 'i he malumalu 'o e Lao pe ko ha Lao kehe.

3. KO E OLA 'O E NGAUE 'A E PANGIKE 'I HE FEFAKATAU'AKI

Ko e tupu 'i he ngaue 'a e Pangike ki he ta'u 'o ngata 'i he 'aho 30 'o Sune 2018 na'e fe'unga mo e \$3,010,978 (2017: \$2,852,592).

4. PA'ANGA TALIFAKI FAKALUKUFUA

Fakatatau ki he Kupu 8(1)(e) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2014, ko e \$903,293 (2017: \$855,778) 'a ia ko e peseti 'e 30 'o e tupu 'i he ta'u lolotonga, 'e fakahu ia ki he 'Akauni Pa'anga Talifaki Fakalukufua 'i he 'osi 'a e ta'u.

5. PA'ANGA KUO TOTONGI ATU KI HE PULE'ANGA

Fakatatau ki he Kupu 8(1) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2014, ko e \$2,107,685 (2017: \$1,996,814) 'e totongi ia ki he Pule'anga 'o Tonga.

6. NGAahi MO'UA 'OKU TE'EKI KE PAU PE 'E LAVA 'O TOTONGI MAI

Na'e fakahoko 'e he kau Talekita ha ngaahi ngaue kimu'a 'i hono teuteu'i 'a e ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pangike ke fakapapau'i 'a e ngaahi mo'ua kotoa 'oku te'eki ke pau pe 'e lava ke totongi mai ke to'o mei he pa'anga talifaki pea ke tuku mavahe ha pa'anga fe'unga ke talifaki ki he ngaahi mo'ua ko 'eni.

Fakatatau ki he 'ilo 'a e kau Talekita 'i he 'aho na'e fai ai 'a e lipooti ni, 'oku 'ikai ha to e 'uhinga lahi ke fahu'ia ai 'a e lahi fe'unga 'o e mo'ua kuo to'o mei he pa'anga talifaki pea mo e lahi 'o e pa'anga talifaki ki he ngaahi mo'ua ko 'eni.

7. PA'ANGA TALIFAKI KI HA MO'UA

Na'e 'ikai ke 'i ai ha fe'unu'aki 'i he pa'anga talifaki ko 'eni 'i he lolotonga 'a e ta'u, tukukehe pe 'a e ngaahi me'a angamaheni hange ko e ngaahi monu'ia 'a e kau ngaue.

8. NGAahi KOLOA

Na'e fakahoko 'e he kau Talekita ha ngaahi ngaue kimu'a 'i hono teuteu'i 'a e ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pangike ke fakapapau'i ko e ngaahi koloa kotoa 'a e Pangike 'oku ha 'i he fakamatala, 'oku lekooti ia 'i he mahu'inga tatau pe 'ikai toe ma'olungaange 'i he mahu'inga totonu 'a ia 'oku ngaue'aki angamaheni 'e he pisinisi.

Fakatatau ki he 'ilo 'a e kau Talekita 'i he 'aho na'e fai ai 'a e lipooti ni, 'oku 'ikai ha ngaahi founa te ne uesia 'a e tu'unga totonu 'o e mahu'inga 'o e ngaahi koloa ni.

9. MONU'IA 'A E KAU TALEKITA

'Oku te'eki ke 'i ai ha Talekita te ne ma'u pe 'e 'i ai ha'ane totonu ke ne ma'u ha monu'ia 'i ha 'uhinga fakaaleapau kuo fokotu'u 'e he Pangike mo e Talekita ko ia pe mo ha Kautaha 'a ia 'oku memipa ai 'a e Talekita, pe mo ha Kautaha 'a ia 'oku 'i ai ha'ane kaunga fakapa'anga ki ai.

10. FOUNGA FAKATAUHI TOHI

'Oku tui 'a e kau Talekita ko e founga 'a hono teuteu'i 'o e ngaahi Fakamatala Pa'anga 'oku taau pea 'e mala-va pe 'e he Pangike ke hokohoko atu 'ene ngaue 'i he mahina 'e 12 mei he 'aho 'o e Fakamatala Pa'anga ni. 'Oku tui 'a e kau Talekita ko e fakakalakalasi mo e ngaahi mahu'inga 'o e koloa mo e mo'ua 'a ia 'oku ha 'i he ngaahi Fakamatala Pa'anga ni 'oku totonu mo taau.

11. NGAARI FOUNGA KEHE

'I he 'aho 'o e lipooti ni, na'e 'ikai ke 'ilo 'e he kau Talekita ki ha ngaahi founga kehe ke makatu'unga ai hano fehu'ia 'a e tu'unga totonu 'o e mahu'inga 'oku ngaue'aki 'i he Fakamatala Pa'anga ni.

12. NGAARI ME'A 'IKAI ANGA MAHENI

'Oku tui 'a e kau Talekita 'oku totonu mo taau hono lekooti 'a e ola 'o e ngaahi ngaue 'a e Pangike ki he ta'u fakapa'anga ko 'eni pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi me'a pe founga 'ikai angamaheni ke ne uesia 'a e ngaahi fakamatala pa'anga ni.

Ma'ae Poate 'a e kau Talekita 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e kau Talekita 'i he 'aho 18 'o Sepitema, 2018.

Mr Steve Edwards
Chairperson

Sione Ngongo Kioa
Governor

FAKAMATALA 'A E KAU TALEKITA

'I he tui 'a e kau Talekita:

- (a) ko e Fakamatala Fakata'u ki he Koloa mo e Mo'ua ne fokotu'utu'u ia ke ne fakaha 'a e tu'unga totonu mo mo'oni 'a e tu'unga ngaue 'a e Pangike 'i he 'aho 30 'o Sune 2018;
- (e) ko e Fakamatala Fakata'u ki he Tupu Fakalukufua ne fokotu'utu'u ia ke ne fakaha totonu mo mo'oni 'a e ola 'o e ngaue 'a e Pangike ki he ta'u 'o ngata 'i he 'aho 30 'o Sune 2018;
- (f) ko e Fakamatala Fakata'u ki he Vahevahe 'o e Tupu Fakata'u ne fokotu'utu'u ia ke ne fakaha 'a e tu'unga totonu mo mo'oni 'o e vahevahe 'o e tupu 'a e Pangike 'i he 'aho 30 'o Sune 2018;
- (h) ko e Fakamatala Fakata'u ki he Fe'unuaki 'i he Pa'anga Talifaki ne fokotu'utu'u ia ke ne fakaha 'a e tu'unga totonu mo mo'oni 'a e ngaahi fe'unuaki 'i he pa'anga talifaki 'i he ta'u 'o ngata 'i he 'aho 30 'o Sune 2018; mo e
- (i) Fakamatala Fakata'u ki he Fehu'aki 'o e Pa'anga, ne fokotu'utu'u ia ke ne fakaha 'a e tu'unga totonu mo mo'oni 'a e fehu'aki 'a e pa'anga 'i he ta'u 'o ngata 'i he 'aho 30 'o Sune 2018;

Ma'ae Poate 'a e kau Talekita 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e kau Talekita 'i he 'aho 18 'o Sepitema, 2018.

.....
Mr Steve Edwards
Chairperson

.....
Sione Ngongo Kioa
Governor

LIPOOTI TAU'ATAINA 'A E 'ATITA

Ki he kau ma'u 'inasi 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga

Lipooti ki hono 'Atita'i e Fakamatala Pa'anga

Fakakaukau faka'atita ki he Fakamatala Pa'anga

Kuo lava hono sivi faka'atita 'o e Fakamatala Pa'anga 'a e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 'a ia 'oku kau ai 'a e Fakamatala Fakata'u ki he Koloa mo e Mo'ua lolotonga 'a e ta'u, 'o ngata 'i he 'aho 30 Sune 2018, pea moe Fakamatala Fakata'u ki he Tupu Fakalukufua, Fakamatala ki he Vahevahe 'o e Tupu Fakata'u, Fakamatala Fakata'u ki he Fe'unu'aki 'i he Pa'anga Talifaki, Fakamatala Fakata'u ki he Fehu'aki 'o e Pa'anga, Fakama'opo'opo 'o e ngaahi founa fakatauhitohi pea mo e ngaahi fakamatala kehe pe fekau'aki mo e Fakamatala Pa'anga.

'I he'emaui fakakaukau, 'oku mau pehe, ko e ngaahi fakamatala pa'anga, 'i he ngaahi me'a kotoa, kuo teuteu'i, 'o fakatatau ki he ngaahi founa teuteu mo e founa fakatauhitohi 'oku fakamatala'i 'i he Fakamatala fika 2, 'i he Ngaahi Fakamatala fekau'aki mo e Fakamatala Fakapa'anga, pea mo fakatatau foki ki he lau 'a e Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 1988, Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2007, Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2014 mo e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2017.

Makatu'unga 'o e Fakakaukau Faka'atita kuo tuku atu

Na'e fakahoko 'emaui ngaue faka'atita 'o fakatatau ki he Founa 'Atita Fakavaha'apule'anga. Ko homau fatongia 'i he malumalu 'o e Founa 'Atita Fakavaha'apule'anga 'oku toe fakamatala'i ia 'i he konga fakamatala ki he Fatongia 'o e ngaue Faka'atita ki he 'atita'i 'o e Fakamatala Pa'anga 'oku ha 'i he lipooti.

'Oku mau tui ko e ngaahi fakamo'oni faka'atita kuo mau ma'u, kuo fe'unga pea mo taau ia ke 'omi ha makatu'unga lelei ki he'emaui fakama'opo'opo faka'atita.

Ngaahi me'a 'oku fakamamafa'i

Ke 'oua na'a fakata'e'aonga'i 'emaui fakamatala, 'oku mau fakaha 'oku mau tokangaekina e ngaahi me'a 'oku ha 'i he fakamatala fika 2 (a) mo e (e) 'o e ngaahi fakamatala ki he fakamatala pa'anga fekau'aki mo e founa fakatauhitohi ki hono lipooti 'o e tupu mo e mole mei hono to e fakamahu'inga'i 'o e Pa'anga Talifaki.

Fatongia Tau'ataina 'o e Atita

'Oku tau'ataina 'emaui ngaue ki he Pangike 'o fakatatau ki he ngaahi fiema'u faka'efika 'a e Founa 'Efika fakavaha'apule'anga ki he Ngaue fakatauhitohi 'oku felave'i mo 'emaui ngaue faka'atita ki he fakamatala pa'anga 'i Tonga, pea kuo mau fakakakato homau fatongia faka'efika makehe 'o fakatatau ki he Founa Founa 'Efika fakavaha'apule'anga.

Ngaahi Fakamatala Makehe

Ko e ngaahi fakamatala makehe koe fatongia ia 'o e Kau Talekita mo e Kau Pule. Ko e ngaahi fakamatala ko 'eni 'oku katoi ai 'a e ngaahi fakamatala 'oku kau 'i he Lipooti Fakata'u 'a e Pangike ki he tau 'o ngata 'i he 30 Sune 2018 (ka 'oku 'ikai kau ai e fakamatala fakapa'anga pea mo 'emaui lipooti faka'atita).

Ko 'emau fakakaukau ki he fakamatala pa'anga 'oku 'ikai kau ai e ngaahi fakamatala makehe pea 'oku ikai ke mau fakaha ai ha fa'ahinga fakama'opo'opo fakapapau kiai.

'I he fekau'aki mo 'emau ngaue faka'atita ki he fakamatala fakapa'anga, ko homau fatongia ke lau e ngaahi fakamatala makehe 'a ia 'oku faka'ilonga'i 'i 'olunga pea, 'i he' emau fakahoko ia, 'oku siofi ai pe ko e ngaahi fakamatala makehe 'oku ai ha faikehekehe lahi mo e fakamatala pa'anga pe ko 'emau 'ilo ne ma'u lolotonga 'a e ngaue faka'atita, pe 'oku ha mei ai ha fehalaaki lahi aupito.

Kapau, 'oku fiema'u ke mau fakaha pe 'oku 'i ai ha lipooti ha fika hala 'i he ngaahi fakamatala makehe fakatatau ki he ngaue na'a mau fakahoko, 'oku 'ikai 'ai ha me'a ke lipooti fekau'aki mo eni.

Fatongia 'o e Kau Talekita mo e Kau Pule, ki he Fakamatala Fakapa'anga

Ko hono teuteu'i pea mo hono fakaha ta'efilifilimanako 'o e Fakamatala Pa'anga ko e fatongia ia 'o e Kau Talekita mo e Kau Pule, 'o fakatatau ki he ngaahi founa tauhitohi 'oku ha 'i he Fakamatala hono 2 'o e Ngaahi fakamatala fekau'aki mo e Fakamatala Pa'anga pea mo fakatatau foki ki he lau 'a e Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 1988, Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2007 mo e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2014 mo e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2017. Ko e fatongia ko 'eni 'oku kau ai hono: fokotu'utu'u, fakahoko mo tauhi e ngaahi founa ngaue 'oku fe'unga, teuteu'i mo hono fakaha ta'efilifilimanako 'o ha ngaahi Fakamatala Pa'anga 'oku 'ataa mei he fakaha hala 'o ha fika 'o tupu mei he kaka pe ko e fehalaaki. 'I he'ene pehee, kuopau ai ke filifili mo ngaue'aki e ngaahi founa tauhitohi fe'unga mo taau; pea mo fai e ngaahi fakafuofua fakatauhitohi 'oku makatu'unga lelei, tu'unga 'i he ngaahi me'a na'e hoko.

'I hono teuteu'i 'a e fakamatala fakapa'anga, ko e fatongia ia 'o e kau Talekita mo e kau Pule ke siofi 'a e malava ke hoko atu 'a e faifatongia 'a e Pangike, fakaha 'a e ngaahi me'a óku felave'i mo e malava ke hoko atu 'ene faifatongia, pea ngaue'aki 'a e ngaahi tefito'i fakakaukau fakatauhitohi tukukehe kapau 'e fakataumu'a 'e he kau Talekita pe koe kau pule ke fakangata e faifatongia 'a e Pangike, pe koe 'ikai ke to e 'i ai ha to e founa 'e taha ka ko ia pe.

'Oku to e fatongia'aki pe 'e he kau Talekita mo e kau pule 'a hono siofi 'a e founa lipooti fakapa'anga 'a e Pangike.

Fatongia 'o e 'Atita ki he 'atita'i 'o e Fakamatala Fakapa'anga

Ko 'emau taumu'a, ke ma'u 'a e ngaahi fakamatala fakapapau fekau'aki mo e fakamatala fakapa'anga fakakatoa, 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakaha hala 'o ha fika tupu mei ha kaka pe fehalaaki, pea ke tukuatu ha lipooti faka'atita te ne fakaha ai 'emau fakakaukau. Ko e fakamatala fakapapau ma'olunga ko 'eni 'oku 'ikai ke ne tukupa ko e ngaue faka'atita na'e fakahoko fakatatau ki he Founa Faka'atita Fakavaha'apule'anga kuo pau ke ne 'ilo'i ha fakaha hala 'o ha fika. 'Oku hoko foki ha fakaha hala 'o ha fika mei he kaka pe ko ha fehalaaki pea 'oku fakaofiofi 'e lahi kapau ko e fakakatoa 'o e fehalaaki te ne uesia e ngaahi tu'utu'uni faka'ekonomika 'a e tokotaha ngaue'aki 'a e fakamatala pa'anga.

'Oku mau fakahoko 'emau fakamaau faka'atita mo kei pukepuke 'a e fakahoko fakapalofesinale 'o e fakahoko fatongia, 'i he lolotonga e ngaue faka'atita. 'Oku mau to e:

- Faka'ilonga'i mo siofi 'a e ngaahi palopalema 'o ha lipooti hala ha fika 'i he fakamatala pa'anga, pe ko e tupu mei he kaka pe fehalaaki, fokotu'utu'u mo fakahoko e founa ngaue faka'atita te ne solova ai e ngaahi palopalema koia, pea ma'u ha ngaahi fakamo'oni faka'atita 'oku fe'unga pea taau ke ne 'omai ha makatu'unga 'o 'emau fakakaukau. Ko e palopalema 'o e 'ikai 'ilo'i ha fakaha fika hala tupu mei he kaka 'oku ma'olunga ange ia 'i he fakaha fika hala tupu mei he fehalaaki, he ko e kaka 'e kaunga ai mo e kaunga tokolahi ki ai, fakamafai'i loi, taumu'a ke tamate'i, lipooti hala pe ko e 'ikai ke fakahoko e ngaahi founa ngaue taau mo lelei.

• Feinga ke mahino'i 'a e founa ngaue taau mo totonu felave'i mo e ngaue faka'atita, ke fakahoko 'aki 'a hono fokotu'utu'u 'a e ngaahi founa ngaue faka'atita 'oku taau mo e ngaahi me'a 'oku hoko, ka e 'ikai ko e taumu'a ke tukuatu pe 'a e fakakaukau ki he ngaue leleiaki 'a e founa ngaue taau mo lelei 'a e Pangike.

• Sivi'i 'a e taau 'a e ngaahi founa ngaue fakatauhitohi na'e ngaue'aki pea mo hono mahu'inga malie 'o e ngaahi fakafuofua fakatauhitohi mo e ngaahi tu'utu'uni ngaue 'oku fakahoko 'e he kau Talekita mo e kau Pule.

• Fakama'opo'opo 'a e taau 'o e ngaahi founa ngaue fakatauhitohi 'a e kau Talekita mo e kau Pule ki he hoko atu e faifatongia e Pangike, 'o fakatatau ki he ngaahi fakamo'oni faka'atita ne ma'u, pe na'e hulu ke ne levei ai e fakakaukau ki he malava 'e he Pangike ke ne hoko atu 'ene faifatongia. Kapau te mau fakama'opo'opo 'oku 'i ai, kuopau ke mau tuku atu ia 'i he'emaui lipooti 'atita mo e ngaahi konga 'o e fakamatala pa'anga na'e uesia. Ko 'emaui fakama'opo'opo, 'oku tefito ia 'i he fakamo'oni faka'atita ne mau ma'u 'ai ki he 'aho 'o 'emaui lipooti. Kae kehe, 'e malava ke hoko ha ngaahi me'a pe tukunga 'i he kaha'u ke ne fakangata ai e faifatongia 'a e Pangike.

• Sivi'i 'a e founa lipooti, fa'unga mo e kakano 'o e fakamatala fakapa'anga, 'o kau ai 'a e ngaahi fakamatala pe ko e fakamatala fakapa'anga 'oku ne fakamatala'i lelei e ngaahi ngaue fakapa'anga ne hoko ke ne 'omai ha founa lipooti tonu.

'Oku mau fengaue'aki lelei mo e kau Talekita mo e kau Pule fekau'aki mo e ngaahi founa mo e taimi 'e fakahoko ai e ngaue faka'atita pea mo e ngaahi mo'oni faka'atita ne ma'u lolotonga e ngaue ne fakahoko, 'o kau ai ha ngaahi fetokehekehe'aki 'i he founa ngaue taau mo totonu.

Ngaue'aki 'o e Lipooti ni

Ko e lipooti ko 'eni óku fakahoko atu ia ki he kau ma'u 'inasi 'o e Pangike, 'o 'ikai ko ha to e taha kehe. Na'e fakahoko 'emaui sivi faka'atita, koe'uhi kemaui lava o fakaha ki he kau ma'u 'inasi 'o e Pangike, 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u ke mau fakaha 'i he'emaui lipooti faka'atita, 'o 'ikai ha to e taumu'a kehe. 'I he lelei taha kuo fakangofua kimautolu 'e he Lao, 'oku 'ikai kemaui tali pe temau to e fakahoko fatongia faka'atita ki ha to e taha kehe mei he Pangike pea mo 'ene kau ma'u 'inasi, fekau'aki mo 'emaui ngaue faka'atita ki he lipooti ko'eni mo e fakama'opo'opo kuo mau fai.

PricewaterhouseCoopers
Chartered Accountants

18 'o Sepitema 2018
Suva, Fisi

FAKAMATALA KI HE KOLOA MO E MO'UA 'I HE 'AHO 30 SUNE 2018

	Fakamatala	2018	2017
NGAAHI KOLOA		\$	\$
Ngaahi Pa'anga Talifaki 'i Tu'apule'anga			
Pa'anga Ngaue mo e Fakahu Pa'anga Taimi Nounou	8	440,571,670	381,043,257
Totongi tupu te'eki ke ma'u		10,240,857	12,642,504
Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (IMF)	9		
- Tukuha Malu'i Pa'anga Muli		10,972,647	10,464,778
- Ngaahi Totonu Toho Makehe		17,186,574	16,351,486
Ngaahi Koloa Fakalotofonua			
Pa'anga Ngaue	18	24,586	36,520
Totongi tupu te'eki ke ma'u		20,664	20,069
Ngaahi Koloa Kehe	10	10,547,514	11,307,829
Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga - Tukuha Pa'anga	9	33,060,789	32,089,040
'Api Ngaue, Ngaahi Misini mo e Ngaahi Me'angaue	11	9,213,978	9,067,277
Ngaahi Koloa Fakalukufua		531,839,279	473,022,760
NGAAHI MO'UA			
Ngaahi Mo'ua Pa'anga Muli			
Totongi tupu te'eki ke totongi		4,916	2,164
Ngaahi Tipositi Totongi Vave	12(a)	55,606,074	47,411,769
Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga - Ngaahi Totonu Toho Makehe	9	21,011,485	20,038,963
Ngaahi Mo'ua Pa'anga Fakalotofonua			
Totongi ki he Pule'anga	13	2,107,685	1,996,814
Ngaahi Tipositi Totongi Vave	12(e)	228,859,354	223,780,936
Totongi tupu te'eki ke totongi		22,671	41,468
Ngaahi mo'ua kehe	16	1,454,941	1,274,723
Pa'anga kuo tuku atu	14	86,969,701	75,218,625
Pa'anga Talifaki 'oku fiema'u mei he Ngaahi Pangike	15	54,868,000	24,670,000
Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga - Tukuha Pa'anga	9	33,060,789	32,089,040
Pa'anga talifaki ki he monu'ia 'a e kau ngaue	17	155,342	132,711
Ngaahi Mo'ua Fakalukufua		484,120,958	426,657,213
TOENGA NGAAHI KOLOA		47,718,321	46,365,547
SINO'I PA'ANGA MO E PA'ANGA TALIFAKI			
Sino'i Pa'anga kuo fakamafai'i		5,000,000	5,000,000
Sino'i Pa'anga kuo totongi		5,000,000	5,000,000
Pa'anga Talifaki Fakalukufua	2(t)	13,377,850	12,474,557
Toe fakamahu'inga'i e Pa'anga Talifaki		29,340,471	28,890,990
SINO'I PA'ANGA MO E PA'ANGA TALIFAKI FAKALUKUFUA		\$47,718,321	46,365,547

Ko e fakamatala ki he koloa mo e mo'ua ko 'eni, kuopau ke lau fakataha'i ia mo e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e fakamatala pa'anga.

FAKAMATALA KI HE TUPU FAKALUKUFUA KI HE TA'U NGATA 'I HE 'AHO 30 SUNE 2018

	Fakamatala	2018	2017
Pa'anga Hu Mai			\$
Totongi tupu	4	8,981,339	8,343,926
Pa'anga hu mai kehe	5	2,397,831	2,056,338
Fakakatoa Pa'anga hu mai mei he ngaahi ngaue		11,379,170	10,400,264
Ngaahi Fakamole			
Totongi tupu	6	226,516	123,428
Pule'i mo e ngaahi fakamole kehe	7	8,141,676	7,424,244
Fakamole Fakangaue Fakalukufua		8,368,192	7,547,672
Tupu 'oku malava ke vahevahe		3,010,978	2,852,592
Ngaahi tupu makehe			
Tupu/(Mole) na'e ma'u 'i hono fakafetongi 'o e pa'anga muli ki he pa'anga Tonga		449,481	2,182,678
Ngaahi tupu/(mole) makehe ki he ta'u fakapa'anga		449,481	2,182,678
Fakakatoa 'o e Tupu Fakalukufua		\$ 3,460,459	\$5,035,270

Ko e fakamatala tupu fakalukufua ko 'eni, kuopau ke lau fakataha ia mo e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e fakamatala pa'anga.

FAKAMATALA KI HE VAHEVAHE 'O E TUPU KI HE TA'U 'O NGATA 'I HE 'AHO 30 SUNE 2018

	Fakamatala	2018	2017
			\$
Tupu ki he ta'u		\$3,010,978	\$ 2,852,592
Fakaikiiki 'o e Vahevahe:			
Pa'anga kuo fakahu atu ki he Pa'anga Talifaki, Fakatatau ki he Kupu 8(1)(f) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 2014	2(t)	903,293	855,778
Palanisi ke totongi atu ki he Pule'anga 'o Tonga, Fakatatau ki he Kupu 8(3) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 2014	13	2,107,685	1,996,814
		\$3,010,978	\$ 2,852,592

Ko e fakamatala ki he vahevahe 'o e tupu fakata'u ko 'eni, kuopau ke lau fakataha'i ia mo e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e fakamatala pa'anga.

FAKAMATALA KI HE FE'UNU'AKI 'I HE PA'ANGA TALIFAKI KI HE TA'U 'O NGATA 'I HE 'AHO 30 SUNE 2018

	Sino'i Pa'anga kuo totongi	Pa'anga Mohe Fakalukufua	Toe Faka- mahu'inga'i Pa'anga Mohe	Fakakatoa
	\$	\$	\$	\$
Palanisi 30 Sune 2016	\$5,000,000	\$11,618,779	\$26,708,312	\$43,327,091
<i>Ngaahi tupu makehe</i>				
Tupu na'e ma'u 'i hono fakafetongi 'a e Pa'an- ga Muli ki he Pa'anga Tonga lolotonga 'a e ta'u	-	-	2,182,678	2,182,678
Ko e konga ne to'o atu mei he tupu fakaka- toa 'o e ta'u, 'o fakatatau ki he Kupu 8(1)(f) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 2014 pea tali foki 'e he Minisita Pa'anga	-	855,778	-	855,778
Palanisi 30 Sune 2017	\$5,000,000	\$12,474,557	\$28,890,990	\$46,365,547
Tupu na'e ma'u 'i hono fakafetongi 'a e Pa'an- ga Muli ki he Pa'anga Tonga lolotonga 'a e ta'u	-	-	449,481	449,481
Ko e konga ne to'o atu mei he tupu fakaka- toa 'o e ta'u, 'o fakatatau ki he Kupu 8(1)(f) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 2014 pea tali foki 'e he Minisita Pa'anga	-	903,293	-	903,293
Palanisi 30 Sune 2018	\$5,000,000	\$13,377,850	\$29,340,471	\$47,718,321

Pa'anga hu mai mei he totongi tupu

Ko e fakamatala ki he fe'unu'aki 'i he pa'anga talifaki ko 'eni, kuopau ke lau fakataha'i ia mo e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e fakamatala pa'anga.

FAKAMATALA KI HE FEHU'AKI 'O E PA'ANGA KI HE TA'U 'O NGATA 'I HE 'AHO 30 SUNE 2018

	Fakamatala	2018	2017
FEHU'AKI 'O E PA'ANGA 'I HE NGAHI NGAUE ANGAMAHENI 'A E PANGIKE			\$
Pa'anga hu mai mei he totongi tupu		11,382,391	7,059,455
Pa'anga hu mai mei he Ngaue'aki 'o e 'ofisi		628,083	777,140
Pa'anga hu mai mei he fakatau atu 'o e pa'anga maka fakamanatu		205,454	73,758
Pa'anga hu mai kehe		1,564,294	1,205,440
Pa'anga hu atu ki he ngaue fakapa'anga		0	24,183
Pa'anga hu atu ki he totongi tupu		(242,561)	(100,027)
Pa'anga hu atu ki hono totongi 'o e ngaahi kautaha 'oku tau mo'ua kiai mo e kau ngaue.		(6,205,044)	(5,343,089)
Hulu/(Fe'amokaki) 'i he Fehu'aki 'o e Pa'anga 'i he Ngaahi Ngaue Angamaheni 'a e Pangike		7,332,617	3,696,860
FEHU'AKI 'O E PA'ANGA 'I HE NGAUE FAKAHU PA'ANGA			
Fakatau mai 'o e ngaahi koloa tu'uma'u		(683,145)	(387,549)
Tupu/(Holo) 'i he 'Akauni Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga		(1,342,957)	228,808
Tupu/(Holo) 'i he no 'a e kau ngaue		(309,657)	(72,687)
Hulu/(Fe'amokaki) he Ngaue Fakahu Pa'anga		(2,335,759)	(231,428)
FEHU'AKI 'O E PA'ANGA HE NGAUE FAKAPA'ANGA			
Tupu he Pa'anga kuo fakahu atu		11,751,076	7,874,089
Tupu he Tipositi Taimi Nounou		13,272,723	39,624,058
Tupu/(Holo) he Pa'anga Talifaki 'oku fiema'u		30,198,000	3,144,000
Holo he 'Akauni 'a e Pule'anga		(1,996,814)	(2,894,639)
Tupu he pa'anga 'oku tauhi ke faka'ata atu		(127,367)	(10,622)
Tupu he vahevahe totongi 'a e ngaahi Kautaha Pa'anga fakavaha'apule'anga		972,522	(178,537)
Hulu he Ngaue Fakapa'anga		54,070,140	47,558,349
Hulu 'I he Pa'anga		59,066,998	51,023,781
PA'ANGA HE KAMATA'ANGA 'O E TA'U FAKAPA'ANGA		381,079,777	327,873,318
TUPU/(HOLO) MEI HE FELIULIUAKI 'I HE MAHU'INGA 'O E PA'ANGA TONGA	2(e)	449,481	2,182,678
PA'ANGA HE 'OSI 'O E TA'U FAKAPA'ANGA	18	\$440,596,256	\$381,079,777

Ko e fakamatala ki he fehu'aki 'o e pa'anga ko 'eni, kuopau ke lau fakataha'i ia mo e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e fakamatala pa'anga.

1. FAKAMATALA KI HE TAUMU'A TEFITO 'O E PANGIKE PULE

Ko e ngaahi taumu'a tefito 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 'i he'ene 'asi he Kupu 4 'o e Lao (Fakatonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2014, 'a ia ko hono -

- a) pukepuke ke ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga fakalotofonua mo fakatu'apule'anga;
- e) Kuo pau ko e ngaahi tefito'i taumu'a 'o e Pangike, ko hono –
 - Pukepuke ke ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga fakalotofonua mo fakatu'apule'anga; mo
 - langa hake ha sisitemi fakapa'anga 'oku malu mo lele lelei.
- f) Fakatatau ki he kupu si'i(1), kuopau ke fakahoko 'e he Pangike Pule 'ene ngaahi ngaue 'i ha foun ga 'oku ne tokoni'i 'a e malu 'a e tu'unga faka'ekonomika fakalukufua mo e tupu faka'ekonomika.

Ko e ngaahi ngaue tefito leva 'a e Pangike ko e;

- a) tuku atu 'o e pa'anga;
- e) fokotu'utu'u mo fakahoko 'a e taumu'a fakapa'anga;
- f) fokotu'utu'u ha fa'unga ngaue ki he fakafuofua 'o e totongi mei tu'a 'a e Pa'anga Tonga 'i he fengaue'aki vaofi mo e Minisita Pa'anga.
- h) vakai'i mo fakamahu'inga'i 'a e totongi fakafetongi pa'anga, mo muimui ki he tu'utu'uni ngaue ki he fakafetongi pa'anga muli.
- i) vakai'i mo fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni ngaue ki he ma'uma'uluta fakapa'anga, pea mo hono siofi 'a e ngaahi fakalelei ki he ma'uma'uluta fakalukufua ;
- k) fakafuofua 'a e lahi 'o e pa'anga ke tuku atu, faka'ataa mo e fetongi pa'anga fakavaha'apule'anga 'oka fiema'u;
- l) tauhi mo pule'i 'a e ngaahi pa'anga talifaki 'i tu'apule'anga 'a e Pule'anga;
- m) fale'i 'a e Minisita, 'i he ngaahi me'a fakapangike mo fakapa'anga;
- n) hoko ko e tefito'i pangike, fakafofonga fakapa'anga mo e fakahu'anga pa'anga 'a e Pule'anga;
- ng) fakahoko 'a e ngaue fakapangike, 'i Tonga pe ha feitu'u kehe fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Lao;
- o) pule'i mo tokanga'i e ngaahi kautaha fakapa'anga, 'o kau ai 'a e ngaahi kautaha faka pa'anga 'ikai ko e pangike;
- p) tanaki mo fa'u 'a e ngaahi lipooti;
- s) fengaue'aki mo kau atu 'i he ngaahi fakataha'anga fakavaha'apule'anga 'o kau ai 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga fakavaha'apule'anga pea mo fengaue'aki mo e ngaahi kau taha fakapule'anga fakalotofonua mo muli foki 'oku kaunga ki he'ene ngaahi taumu'a ngaue mo e fatongia;
- t) pule'i mo tokanga'i e maketi ki he ngaahi pa'anga tefito
- u) fakahoko 'a e ngaahi fatongia makehe pe ko ha ngaahi ngaue 'oku kaunga mo hono faka hoko hono fatongia 'i he malumalu 'o e Lao pe ko ha Lao kehe.

Ko e ngaahi fakamatala pa'anga ko eni na'e tali ia 'e he Poate 'a e kau Talekita ke tuku atu 'i he 'aho 18 'o Sepitema 2018.

2. TO'OTO'O KONGA LALAHĪ 'O E NGAĀHI FOUNGA TAUHITOHI MO E NGAĀHI FIEMA'U FAKALAO

a) Fa'unga Fakatauhitohi

Kuo teuteu 'a e Fakamatala Pa'anga 'a e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 'o fakatatau ki he Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 1988 mo e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2007, mo e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2014 mo e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2017. Ko e ngaahi founga fakatauhitohi 'a e Pangike, 'oku fakatefito 'i he Founga Lipooti Fakatauhitohi Fakavaha'apule'anga ("IFRS"), tukukehe 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u 'e he Lao ke ngaahi kehe'i, 'o hange 'oku fakamatala'i 'i he Fakamatala 2(e), 'a ia 'oku mu'omu'a ange leva 'a e Lao.

Ko e ngaahi Fakamatala Pa'anga, na'e fokotu'utu'u ia 'o fakatatau ki he totongi na'e ma'u'aki mai, 'o 'ikai uesia 'e he ngaahi feliliuaki 'i he ngaahi tu'unga 'o e totongi. Ko e ngaahi founga fakatauhitohi 'oku ngaue'aki ko e ngaahi founga pe ia na'e ngaue'aki 'i he ngaahi ta'u ki mu'a.

Ngaahi Founga Fakatauhitohi fo'ou, fakatonutonu mo hono faka'uhinga'i kuo tuku atu ka 'oku te'eki ke hoko hono taimi ke ngaue'aki

Na'e 'i ai 'a e ngaahi founga fakatauhitohi fo'ou mo e ngaahi fakatonutonu ki he ngaahi founga fakatauhitohi pea mo e ngaahi faka'uhinga 'oku kamata ngaue'aki ia ki he ta'u fakapa'anga 'o kamata 'i he, pe 'osi 'a e 'aho 1 'o Siulai 2018 pe ko e ngaahi ta'u fakapa'anga kimui ai. 'I he ngaahi founga fakatauhitohi fo'ou ni, 'oku 'ikai ke ai ha founga fakatauhitohi 'e kaunga ki he ngaue 'a e Pangike, tukukehe 'a e ngaahi founga fakatauhitohi 'oku ha atu 'i lalo.

Founga Fakatauhitohi/ Faka'uhinga'i	Kano'itohi	Ke ngaue'aki ki he ta'u faka- pa'anga 'oku kamata'osi
IFRS 16: 'Lisi'	Founga Lipooti Fakatauhitohi Fakavaha'apule'anga (IFRS) fika 16, 'Lisi', 'oku ne fetongi 'a e founga fakatauhitohi lolotonga (IAS) 17. 'I he Founga Lipooti Fakatauhitohi Fakavaha'apule'anga (IFRS) 16, ko e aleapau 'oku, pe ma'u, ha lisi 'o kapau ko e aleapau 'oku ne 'omai e totonu ke pule'i mo ngaue'aki 'a e koloa 'i ha foi vaha'a taimi 'oku fai ai ha fakakaukau ke fakahoko ha fakafetongi. 'I he founga fakatauhitohi lolotonga (IAS) 17, ko e tokotaha lisi 'oku fiema'u ke ne fakafaikehekehe'i 'a e lisi fakapa'anga (ha 'i he famatala ki he koloa mo e mo'ua) pea mo e lisi ki he ngaahi ngaue angamaheni ('ikai ke ha 'i he fakamatala ki he koloa moe mo'ua). Ka 'i he founga lipooti fakatauhitohi fakavaha'apule'anga (IFRS) 16, 'oku fiema'u ai 'a e tokotaha lisi ke ne fakaha 'a e mo'ua lisi ke ho'ata ai 'a e ngaahi totongi lisi ki he kaha'u pea moe totonu ke ngaue'aki e koloa 'i he ngaahi tohi aleapau lisi kotoa pe. 'Oku fakakau ai foki mo e fili ke faka'ataa pe 'ikai ke faka'ataa 'a e ngaahi lisi taimi nounou mo e lisi 'i he mahu'inga si'isi'i; kaekehe, ko e faka'ataa ko 'eni 'oku fakahoko pe ia 'e he tokotaha lisi. 'E ngaue'aki 'a e founga ko 'eni ki he ta'u fakapa'anga 'o kamata 'i he/pe 'osi 'oe 'aho 1 'o Sanuali 2019. 'Oku malava pe ke ngaue'aki 'a e Lao ko'eni kimu'a ka 'e ngaue'aki fakataha pe mo e Founga Lipooti Fakatauhitohi ki he pa'anga hu mai mei he ngaahi aleapau mo e kasitoma (IFRS) 15. 'Oku lolotonga ngaue 'a e Pangike ki hono sivi'i 'a e ngaahi uesia 'o ka ngaue'aki 'a e founga tauhitohi ko 'eni.	Fakata'u 'o kama- ta 'i he/pe 'osi 'o e 1 Sanuali 2019

IFRS 9: Me'angaue Faka-pa'anga	Founga Lipooti Fakatauhitohi Fakavaha'apule'anga (IFRS) fika 9, "Koloa Fakapa'anga" 'oku ne fetongi 'a e founga fakatauhitohi lolotonga (IAS 39) fekau'aki mo hono fakakulupu mo hono fakafuofua 'o e ngaahi koloa fakapa'anga. Ko e Founga Lipooti Fakatauhitohi Fakavaha'apule'anga fika 9 'oku ne kei pukepuke ka 'oku ne fakafaingofua'i 'a e ngaahi founga fakamahu'inga kehekehe 'o fokotu'u ai 'a e tefito'i founga 'e 3 ki hono fakamahu'inga'i 'o e koloa fakapa'anga: fakamahu'inga 'i he mahu'inga ne totongi mai ai, fakamahu'inga 'i he mahu'inga totonu fakataha mo e pa'anga hu mai fakalukufua pea mo e fakamahu'inga 'i he mahu'inga totonu 'i he fakamatala tupu mo e mole. 'Oku fakatefito foki 'a e founga fakakulupu 'i he founga ngaue 'o ha kautaha ki hono pule'i 'a 'ene ngaahi koloa fakapa'anga mo e ngaahi founga aleapau 'i he fehu'aki 'a e koloa fakapa'anga. Ko e ngaahi fakahu pa'anga 'a e Pangike, 'oku fiema'u ke fakamahu'inga 'i hono mahu'inga totonu he fakamatala tupu mo e mole, 'o 'ikai ha toe fili ke fakamahu'inga'i he mahu'inga totonu 'i he fakamatala 'o e ngaahi tupu makehe. 'Oku 'i ai 'a e founga fo'ou ki he tokanga'i 'o e ngaahi fakatamaki fakapa'anga ke ne fetongi 'a e founga 'oku ne tokanga'i 'a e ngaahi koloa pa'anga palopalema 'oku ngaue'aki 'i he founga lipooti fakatauhitohi fakavaha'apule'anga fika 39. Ne 'ikai toe 'i ai ha liliu ki he fakakulupu pea mo hono fakamahu'inga'i 'o e ngaahi mo'ua fakapa'anga tukukehe 'a hono fakatokanga'i 'a e liliu ki he ngaahi fakatamaki tupu mei he 'ikai fakahoko 'a e ngaahi aleapau totongi fakafoki 'i he ngaahi tupu makehe, he ko e ngaahi mo'ua fakapa'anga 'oku fakatokanga'i 'i hono mahu'inga totonu 'i he fakamatala tupu mo e mole. Ko e ngaahi ngaue fakapepa 'oku kei fiema'u pe ka 'oku kehe 'o fakatatau ki he founga lolotonga 'oku ngaue'aki 'i he founga lipooti fakatauhitohi fakavaha'apule'anga fika 39. 'E ngaue'aki 'a e founga ko 'eni ki he ta'u fakapa'anga 'o kamata 'i he/pe 'osi 'o e 'aho 1 'o Sanuali 2019. 'Oku malava pe ke ngaue'aki 'a e Lao ko'eni kimu'a. 'Oku fakakaukau 'a e Pangike, ke ngaue'aki 'a e founga lipooti fakatauhitohi fakavaha'apule'anga fika 9 pea 'oku lolotonga ngaue ki hono sivi'i 'a e ngaahi uestia katoa 'o e founga tauhitohi ko 'eni.	Fakata'u 'o kama-Fakata'u 'o kamata 'I he/pe 'osi 'o e 1 Sanuali 2019
---------------------------------------	---	--

e) Ngaahi Pa'anga Muli

Ko e ngaahi pa'anga muli, 'oku liliu ia ki he pa'anga Tonga, 'i he ngaahi tu'unga fakafetongi pa'anga 'i he faka'osinga 'o e ta'u.

Ko e ngaahi tupu mo e mole, tupu mei he feliliuaki hono fakamahu'inga'i 'o e pa'anga muli, 'oku 'ave ia ki he 'akauni ko e "Toe Fakamahu'inga'i 'o e Pa'anga Talifaki" 'o fakatatau ki he Kupu 33 'o e Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 1988, Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2007, Lao (Fakatoutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2014 pea mo e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2017 'o 'ikai ke fakakau eni 'i hono fika'i 'o e tupu mo e mole 'a e Pangike 'o fakatatau ki he Founga Fakatauhitohi Fakavaha'apule'anga hono 21, "Ko e ola 'o e liliu 'i he fakafetongi pa'anga" (IAS 21). Ko e ola 'o e liliu ko 'eni 'i he Fakamatala ki he Tupu Fakalukufua ko e tupu'aki 'i he tupu 'o e ta'u 'aki 'a e \$449,481 (2017: \$2,182,678).

Ko e ngaahi mole mei he feliliuaki 'a e totongi fakafetongi pa'anga 'e mate ia ki ha palanisi 'oku to e 'i he 'akauni "Toe fakamahu'inga'i 'o e Pa'anga Talifaki". Kapau 'e 'ikai fe'unga 'a e palanisi ko ia ke ne tapuni 'a e mole, kuopau ke tu'utu'uni 'e he Kapineti ke 'oange ki he Pangike 'a e ngaahi koloa (sekiuliti) 'oku 'ikai ala fakafetongi mo 'ikai hano totongi tupu ke fakakakato ha nounou.

Ka 'i ai ha palanisi kuletiti 'i he 'akauni "Toe Fakamahu'inga'i 'o e Pa'anga Talifaki" 'i he ngata'anga 'o e ta'u fakapa'anga takitaha 'a e Pangike, 'e malava ke ngaue'aki 'e he Pangike ki he ngaahi fakamole ki hono fakahoko e ngaahi tu'utu'uni ngaue fakapa'anga ka kuopau ke tali 'e he Poate pe ke totongi ki he Pule'anga 'o ka fiema'u 'a e Minisita 'i he'ene tohi ki he Pangike Pule fakatatau ki he tukunga e maketi mo e tali 'e he Poate. Fakatatau ki he lau 'a e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2017, ko e 'akauni "Toe Fakamahu'inga'i 'o e Pa'anga Talifaki" 'e fiema'u ke tauhi 'i he palanisi ma'ulalo taha ko e \$10,000,000 pea koe toenga palanisi 'i he 'akauni 'e 'ave hake ki he ta'ufakapa'anga hoko mai.

f) Ko hono fakamaau'i mo hono fakafuofua'i 'o e ngaahi mahu'inga fakapa'anga

Ko hono teuteu'i 'o e ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pangike 'oku fiema'u 'a e kau Taki mo e ngaahi Pule he ngaahi va'a ke nau fakamaau'i, fakafuofua pea mo fakamahamahalo'i ha ngaahi me'a te ne uesia 'a e fa'unga fakatauhi tohi mo e ngaahi mahu'inga 'oku fakaha 'i he ngaahi koloa, ngaahi mo'ua, pa'anga hu mai pea mo e pa'anga hu atu. Ko e ola totonu 'e lava pe ia 'o faikehekehe mei he ngaahi fakafuofua ko eni.

Ko e ngaahi fakafuofua mo e ngaahi fakamahamahalo kuo 'osi fakaha atu 'oku sivi'i 'i he taimi kotoa pe. Ko hono siofi 'o e ngaahi fakafuofua fakapa'anga ko eni 'oku fakakulupu ia ki he ta'u na'e fai ai hono sivi'i pea mo e ngaahi ta'u uesia ka hoko mai.

Ko hono toe fakamahino ange, ko e ngaahi fakamatala ki he tafa'aki kehekehe 'o e fakafuofua, 'ikai fakapa-pau'i pea mo hono fakamaau'i 'o e fa'unga tauhi tohi, 'oku 'i ai 'ene uesia 'i he ngaahi mahu'inga 'oku fakaha 'i he ngaahi fakamatala fakapa'anga 'oku anga pehe ni:

Fakamatala 2 (h) –pa'anga talifaki ki hano maumau'i 'o e ngaahi koloa

Fakamatala 2 (n) – holo 'o e mahu'inga

Fakamatala 2 (ng) –pa'anga talifaki ki he monu'ia 'a e kau ngaue

h) Ngaahi koloa mo e ngaahi mo'ua

i. Ngaahi koloa

Ko e ngaahi koloa 'a e Pangike 'oku fakakalasi takitaha 'o anga pehe ni: aleapau fakahu pa'anga 'ikai to e fakatau atu pea moe ngaahi no mo e mo'ua te'eki totongi mai.

• Ngaahi Aleapau fakahu pa'anga 'ikai to e fakatau atu

Ko e ngaahi fakahu pa'anga 'a e Pangike 'oku 'ikai fiema'u ke to e fakatau atu, 'oku tauhi pe ia 'e he Pangike ke a'u ki he 'aho 'e 'osi ai 'a e aleapau koia pea toki totongi mai.

Ko e ngaahi fakahu pa'anga pehe ni, 'oku fakataumu'a ke 'oua 'e toe fakatau atu, 'oku lekooti ia 'aki 'a e mahu'inga na'e totongi mai 'aki. Ka 'i ai ha holo, pe ha tupu 'e ma'u hono fakatau mai, 'e 'ave ia ki he fakamatala tupu mo e mole, lolotonga e taimi 'oku fakahu ai e pa'anga koia.

Ko hono fakatau mai mo hono fakatau atu 'o e ngaahi koloa pa'anga ko 'eni, 'oku lekooti ia 'i he 'aho 'oku fakahu ai e pa'anga ko ia.

- **No mo e ngaahi mo'ua te'eki ke totongi mai**

Ngaahi koloa pa'anga pau 'oku 'ikai ke lava fakatau atu pe 'ikai 'asi he maketi fefakatau'aki pa'anga.

'Oku fokotu'u e mahu'inga 'o e ngaahi no 'i he Fakamatala Pa'anga 'i honau ngaahi mahu'inga totonu, pea to'o mei ai 'a e mahu'inga 'o e no 'oku fakafuofua' i he 'ikai lava 'o totongi fakafoki mai.

Ngaahi koloa pa'anga palopalema

Ko e ngaahi koloa fakapa'anga 'oku 'ikai ke fokotu'u 'i honau mahu'inga totonu 'i he Fakamatala Tupu mo e mole, 'oku vakai'i ia 'e he Pangike 'i he 'aho faka'osi e ta'u fakapa'anga pe 'oku 'i ai ha palopalema ki he koloa koia pe 'ikai. 'Oku kau heni hono sivi'i e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e tu'unga fakapa'anga 'a e tokotaha 'oku tauhi ai e ngaahi koloa pa'anga ko'eni, koe puli mei he maketi 'a e ngaahi koloa fakapa'anga 'a e tokotaha 'oku tauhi ai e ngaahi koloa tupu mei he'ene tolalo fakapa'anga pe ko e holoki hono tu'unga fakamo'ua.

Ko e ngaahi no mo e ngaahi mo'ua kehe te'eki totongi mai, 'oku vakai'i 'e he Pangike 'i he 'osi e ta'u fakapa'anga pe 'oku 'i ai ha ngaahi no 'e 'ikai lava totongi mai, koe'uhi ke to'o mei he 'akauni talifaki ki he ngaahi no palopalema pe ko hono fokotu'u ko e mole 'i he fakamatala ki he tupu mo e mole 'a e Pangike.

ii. Ngaahi mo'ua fakapa'anga

Ko e ngaahi no mo e mo'ua pa'anga te'eki totongi mai, 'oku fakatokanga'i ia 'i hono mahu'inga totonu tanaki atu ki ai mo e ngaahi fakamole kehe. 'E fakatokanga'i 'a e ngaahi mo'ua pa'anga ko'eni 'i he Fakamatala Pa'anga he taimi 'oku fakahoko ai pea 'e 'ikai to e fakatokanga'i 'i he taimi 'e fakata'e'aonga'i ai pe 'osi ai hono taimi ngaue'aki pe kuo kaniseli.

Ko e ngaahi mo'ua pa'anga 'oku lekooti ia 'i he 'aho 'oku fai ai 'a e fakamo'ua pe 'aho 'oku totongi 'osi ai.

- **Ngaahi fakahu pa'anga taimi nounou**

Ko e ngaahi fakahu pa'anga taimi nounou ko e fakahu pa'anga ia 'a e ngaahi Pangike fakakomesiale mo e ngaahi kautaha kehe 'i he Pangike Pule. Ko e ngaahi fakahu pa'anga taimi nounou, 'oku 'ata ke ngaue'aki 'i ha fa'ahinga taimi pe. 'Oku totongi 'e he Pangike 'a e totongi tupu ki he ngaahi fakahu pa'anga taimi nounou ko'eni.

i) Pa'anga pea mo e Pa'anga Fakamanatu

Ko e pa'anga mo e pa'anga fakamanatu 'oku lekooti ia 'i he Fakamatala Pa'anga 'i he mahu'inga na'e ngaahi mo totongi mai 'aki. Ko e mahu'inga na'e totongi mai'aki, 'oku kau ai 'a e ngaahi totongi ki hono 'omai 'o e pa'anga. 'Oku tuku atu 'a e pa'anga ki he ngaahi Pangike 'o kamata mei he pa'anga na'e 'uluaki 'omai, pea 'oku fokotu'u ko e fakamole ki he Pangike 'a e mahu'inga na'e totongi mai'aki e pa'anga kuo tuku atu ke ngaue'aki.

k) Pa'anga kuo Fakahu atu ke ngaue'aki

Ko e mahu'inga fakapa'anga 'o e pa'anga pepa mo e pa'anga maka 'a ia kuo tuku atu ki he fonua ke ngaue'aki, 'oku lau ia ko e mo'ua 'a e Pangike 'i he'ene fakamatala pa'anga. Ko e pa'anga pepa mo e pa'anga maka kotoa pe na'e tuku atu ke ngaue'aki 'a ia 'oku tui 'a e Pangike kuo 'ikai ke kei ngaue'aki koe'uhi kuo fu'u motu'a, pe ko e tuku ko e tauhi 'ofa, pea 'ikai toe fakafoki mai, 'oku 'ikai ke kei lau ia ki he pa'anga kuo fakahu atu ke ngaue'aki, ka kuo lau ia ki he pa'anga hu mai 'a e Pangike.

l) Fakatau 'o e Pa'anga Maka ko ha Pa'anga Fakamanatu

'Oku fakatau atu 'e he Pangike ha ngaahi pa'anga maka makehe kuo ngaohi ko e ngaahi pa'anga fakamanatu. Ko e ngaahi pa'anga maka ko eni 'oku 'ikai ke kau ia 'i he pa'anga kuo tuku atu ki tu'a he na'e 'ikai ke tuku atu ia ke ngaue fakapa'anga'aki. 'I he Kupu 53(2) 'o e Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 1988, pea moe Lao ki he Ngaahi Fakatonutonu (Fakataha Tokoni) 2010, ko e Kapinetai 'oku ne fakamahino 'i ha Fanongonongo 'i he Kasete, 'oku 'ikai fiema'u 'a e Pangike ke ne fakakau 'i he'ene ngaahi fakamatala pa'anga 'a e mahu'inga totongi 'o e pa'anga maka fakamanatu kuo tuku atu kitu'a.

m) Tukuhau

Ko e Pangike 'oku faka'ata ia mei he tukuhau Fakapule'anga kotoa pe fakatatau ki he Kupu 55 'o e Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 1988.

n) Holo 'a e Mahu'inga

Ko e ngaahi koloa tu'u ma'u 'oku holoki hono mahu'inga 'i he founa hangatonu koe'uhi ke ne fakaha 'a e holo 'i he ivi ngaue mo e mahu'inga 'o e ngaahi koloa tu'uma'u ko ia. Ko e tefito'i tu'unga totongi fakata'u 'eni 'oku ngaue'aki:

Ngaahi fale mo e lisi	1.01 - 2%
Ngaahi naunau fale & 'ofisi, naunau komipiuta	6.67%-25.0%
Ngaahi me'alele	25%

ng) Ngaahi Monu'ia 'o e Kau Ngaue

'Oku fakahu atu 'e he kau ngaue pea mo e Pangike 'a e pa'anga ki ha sino'i pa'anga malolo 'a e kau ngaue 'o makatu'unga ia 'i he lahi e ta'u ngaue 'a e tokotaha ngaue.

Ko e mo'ua ki he ngaahi monu'ia kehe 'a e kau ngaue, 'a ia 'oku totonu ke totongi pe ngata 'i loto he mahina 'e 12 mei he ngata'anga 'o e ta'u fakapa'anga, 'oku fakafuofua'i ia ma'ae kau ngaue kotoa, 'i he mahu'inga lolotonga 'o e ngaahi mo'ua ko ia 'oku fakafuofua ke totongi 'i he kaha'u.

o) Pa'anga mo e ngaahi koloa fakapa'anga

Ko e pa'anga mo e ngaahi koloa fakapa'anga 'a e Pangike 'oku kau ai 'a e katoa e pa'anga 'oku 'i he Tela pe "Tokotaha Tali Totongi" pea mo e katoa e pa'anga 'oku 'i he ngaahi 'akauni fakahu pa'anga taimi nounou 'a e Pangike.

p) Pa'anga hu mai

Totongi Tupu mei he ngaahi fakahu pa'anga

'Oku fakahaa'i he fakamatala pa'anga ko e totongi tupu mei he fakahu pa'anga 'oku fakakau ai e totongi tupu 'oku te'eki totongi mai ka 'oku nau kau ki he ta'u fakapa'anga lolotonga.

Lisi atu 'o e 'ofisi

Ko e pa'anga hu mai mei he lisi atu 'o e 'ofisi, 'oku lekooti ia ki he vaha'a taimi 'o e aleapau fengaue'aki kuo fakahoko.

Pa'anga hu mai makehe

Ko e pa'anga hu mai makehe 'oku kau ai 'a e fakatau atu 'o e pa'anga maka fakamanatu mo e ngaahi totongi ngaue 'a e Pangike pea 'oku lekoti he fakamatala pa'anga 'i he taimi pe 'oku fakahoko ai 'a e ngaue koia.

s) Pa'anga Talifaki ki he ngaahi monu'ia 'a e kau ngaue

Kuo fokotu'u 'e he Pangike ha pa'anga talifaki ki he ngaahi mo'ua 'oku ta'epau pe 'e lava 'o totongi mai 'o makatu'unga eni 'i ha ngaahi 'uhinga fakalao pe me'a na'e hoko 'i he kuohili, 'oku fakafuofua 'e 'ikai ngaue'aki 'a e pa'anga talifaki ko 'eni pea 'oku falala'anga hono fakafuofua.

t) Pa'anga Talifaki Fakalukufua mo e Vahevahe 'o e Tupu

'I he Kupu 8(1) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2014 'oku ha ai ko e ngaahi tupu haohaoa 'a e Pangike ki ha fa'ahinga ta'u fakapa'anga, hili hono totongi kotoa 'a e ngaahi fakamole lolotonga ki he ta'u ko ia pea hili hono to'o 'a e ngaahi mo'ua 'oku 'ikai to e ala totongi mo ta'epau, holo 'i he mahu'inga 'o e ngaahi koloa pe mo ha ngaahi taumu'a pe 'oku pehe 'e he Poate 'oku taau, kuo pau ke vahevahe ia ki he Pa'anga Talifaki Fakalukufua 'o pehe ni:

a) Kapau 'oku 'ikai laka hake 'a e Pa'anga Talifaki Fakalukufua 'i he peseti 'e 50 'o e sino'i pa'anga fakamafai 'a e Pangike, peseti 'e 100 'o e tupu ki he Pa'anga Talifaki Fakalukufua;

e) Kapau 'oku laka hake 'a e Pa'anga Talifaki Fakalukufua 'i he peseti 'e 50 'o e sino'i pa'anga fakamafai 'a e Pangike, peseti 'e 30 ki he Pa'anga Talifaki Fakalukufua kae 'oua ke a'u 'a e fakakatoa 'o e Pa'anga Talifaki Fakalukufua mo e Sino'i Pa'anga Fakamafai 'a e Pangike ki he peseti 'e 10 'o e ngaahi mo'ua fakalukufua.

'I he felotoi 'a e Pangike mo e Minisita Pa'anga, 'e malava pe ke fakalahi hake 'a e Pa'anga Talifaki Fakalukufua.

- 'I he Kupu 8(2) 'oku ha ai, hoko atu mei he (1), ko e toenga tupu haohaoa 'o e ta'u fakapa'anga kuo pau ke ngaue'aki ki hono totongi fakafoki mai ha malu'i (securities) na'e 'oatu 'a ia na'e ma'u 'e he Pangike 'i he Kupu 6.
- 'I he Kupu 8(3) 'oku ha ai kuo pau ki he Poate 'i he loto ki ai 'a e Minisita, fakatatau ki he Kupu 8(1) pea mo e Kupu 8(2), ke vahe atu ki he Pa'anga Talifaki Fakalukufua pea mo e pa'anga hu mai fakalukufua 'a e Pule'anga Tonga 'a e toenga tupu haohaoa.

u) To e Fakamahu'inga 'o e Pa'anga

Ko ha ngaahi tupu pe mole 'oku 'ikai fakatokanga'i 'i he to e Fakamahu'inga'i 'o e Pa'anga Muli, 'oku tanaki ia ki he 'akauni "To e Fakamahu'inga'i 'o e Pa'anga Talifaki" (vakai ki he Fakamatala 2(e)) pea 'oku 'ikai kau 'i hono fika'i 'o e tupu pe mole fakata'u 'a e Pangike.

v (i) Ngaahi Lisi

Ko e ngaahi kelekele kotoa pe 'oku lisi mai 'e he Pangike, ko honau ngaahi totongi 'oku lau ia 'i he fakamole 'a e Pangike.

Ko e koloa 'oku lisi atu 'e he Pangike, ko hono mahu'inga 'oku fakakau ia 'i he mahu'inga 'o e 'Api Ngaue, Ngaahi Misini mo e Me'angaue 'a e Pangike.

Na'e te'eki ke kau 'a e Pangike 'i ha Lisi fakapa'anga tatau pe 'i he Lesii pe ko e Lesoa.

(ii) Pa'anga 'oku fakahoko'aki 'a e Fakamatala Pa'anga

Ko e mahu'inga kotoa pe 'oku 'asi 'i he fakamatala pa'anga, 'oku fakaha ia 'i he Pa'anga Tonga.

(iii) Fika katoa ofi taha

Ko e ngaahi mahu'inga 'oku fakaha 'i he fakamatala pa'anga, 'oku 'i he fika katoa ofi taha ki he lau afe hono mahu'inga fakapa'anga tukukehe ka toki fakahaa'i mai.

3. TOKANGA'I 'O E NGAHI FAKATAMAKI FAKAPA'ANGA

'Oku fakahoko 'e he Pangike 'a e ngaahi ngaue kehekehe pe, mei hono fakahoko 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngaue fakapa'anga ki hono to e siofi ange, pule'i mo tokanga'i 'a e tu'unga malu mo lelei 'a e sisitemi fakapa'anga, leva'i mo tokanga'i e pa'anga mohe pea mo e pa'anga ngaue 'a e ngaahi Kautaha Fakapa'anga, fakahoko 'a e ngaahi sisitemi totongi pa'anga pea mo hono tuku atu 'a e pa'anga ke ngaue'aki, 'a ia 'oku tokoni'i 'e he ngaahi ngaue 'a e Pangike. Ko e ngaahi ngaue kotoa ko'eni, 'oku ne faka'ataa ai e Pangike ki he ngaahi fakatamaki kehekehe pe. Ko e konga lahi 'o e ngaahi fakatamaki fakapa'anga lalahi 'e ala hoko ki he Pangike, 'e hoko ia mei hono leva'i 'o e Pa'anga Talifaki 'i Muli 'e he Va'a Maketi Fakapa'anga 'a e Pangike. Ko e ngaahi fakatamaki fakapa'anga lalahi 'e ala hoko ki he Pangike ko e fakatamaki 'e hoko tupu mei he 'ikai ha pa'anga fe'unga ke fakahoko'aki 'a e ngaue, fakatamaki 'e hoko tupu mei he ta'etotongi 'o e ngaahi aleapau totongi fakafoki mo e fakatamaki tupu mei he feliuliaki 'a e tu'unga 'oku 'i ai e ngaahi maketi, pea ko e ngaahi tu'utu'uni ki hono leva'i 'o e ngaahi fakatamaki ko eni 'oku fakaha atu 'i lalo.

(a) *Fakatamaki tupu mei he 'ikai fakahoko 'a e ngaahi aleapau totongi fakafoki*

Ko e ngaahi fakatamaki ko 'eni 'oku felave'i ia mo ha mole tupu mei he ta'etotongi 'a e ngaahi no mo e ngaahi mo'ua 'i hono taimi totonu.

Ko e fakatamaki ko 'eni 'oku hoko ia ko ha me'afua mahu'inga ki hono vahevahe 'o e ngaahi koloa pa'anga muli 'a e Pangike. Ko hono tokanga'i e fakatamaki ko 'eni, 'oku fokotu'u ai 'e he Pangike ha ngaahi me'afua ke fakafuofua'aki e lahi e fakahu pa'anga 'i he ngaahi Pangike taautaha mo e ngaahi fonua muli foki. 'Ikai koia pe ka 'oku to e fokotu'u 'e he Pangike 'a e tu'utu'uni he'ikai to e fefakatau'aki pa'anga muli mo ha Pangike komesiale 'oku to e si'i hifo hono tu'unga fakamo'ua he levolo A.

'Oku ngaue'aki 'e he Pangike 'a e me'afua ko e Standard & Poor ke vakai'i'aki e tu'unga falala'anga 'o e ngaahi Pangike muli 'oku fengau'e'aki mo ia, pea 'oku vakai'i ia 'i he taimi kotoa pe 'oku tukumai ai ha ngaahi fakamatala mei he maketi.

Ko e vahevahe eni 'o e ngaahi pa'anga fakahu ko ia 'a e Pangike 'a ia 'e malava ke uesia 'e ha fakatamaki tupu mei ha 'ikai fakahoko 'a e aleapau totongi fakafoki.

	2018	2017
	\$	\$
Fakapa'anga Muli		
Ngaahi Kautaha Fakapa'anga Muli	440,571,670	381,043,257
Fakapa'anga Faka-Loto fonua		
No 'a e Kau Ngaue	1,954,549	1,644,892
Fakakatoa Ngaahi Pa'anga kuo fakahu	\$ 442,526,219	\$ 382,688,149

Ko e vahevahe 'o e pa'anga fakahu ko ia 'a e Pangike 'oku fakatefito ia 'i he me'afua mahu'inga ki hono vahevahe 'o e ngaahi koloa pa'anga muli 'a e Pangike 'o fakatatau ia ki he fonua 'oku 'i ai e ngaahi kupu felave'i. Ko e N/R 'oku ne fakahaa'i mai 'a e Fonua 'oku 'ikai ke kau 'i he me'afua ko eni: 'a ia ko

	Fakamaaka	2018	2017
		\$	\$
'Aositelelia	AAA	201,012	868,334
	AA-	179,231,751	159,063,481
	A+	49,771,220	74,871,442
Nu'usila	AA	292,646	844,346
	AA-	122,126,420	129,005,315
'Amelika	AA+	10,940,496	10,046,431
Suisalani	AAA	77,736,476	6,048,046
Pilitania	AA	250,549	216,970
Fisi	B+	21,100	78,892
		\$440,571,670	\$381,043,257
Tonga	N/R	1,954,549	1,644,892
Katoa e Fakahu Pa'anga		\$442,526,219	\$382,688,149

(e) Fakatamaki tupu mei he nounou 'a e pa'anga ngaue

Ko e fakatamaki ko 'eni 'oku felave'i ia mo e nounou 'a e pa'anga ngaue pea faingata'a ke feinga'i fakavavevave ha pa'anga ke totongi'aki ha ngaahi mo'ua kuo taimi ke totongi. 'Oku hoko 'eni ko ha me'afua mahu'inga ki hono vahe-vahe 'o e ngaahi koloa pa'anga muli 'a e Pangike.

Ko hono tokanga'i 'o e fakatamaki ko 'eni 'oku hanga ai 'e he Pangike 'o tauhi 'a e pa'anga talifaki 'i ha tu'unga fe'unga, ke malava 'o feau 'a e ngaahi fiema'u 'a e fonua. Kuo pau ke fakapapau'i 'oku fe'unga 'a e ngaahi palanisi 'i he ngaahi 'akauni ngaue lolotonga 'i he taimi kotoa pe, pea ko e toenga leva 'o e pa'anga talifaki 'oku 'inivesi ia 'i he ngaahi koloa pa'anga 'oku a'u ki he mahina 'e 12 hono loloa. Ko hono vakai'i 'o e ngaahi koloa pa'anga muli 'oku fakahoko 'i he 'aho kotoa. 'Oku tokanga'i 'e he Pangike 'a e fe'unga 'o e pa'anga ngaue 'o makatu'unga 'i he ngaahi 'aho 'oku aleapau ke totongi fakafoki ai, 'a ia 'oku felave'i tonu ia mo e ngaahi 'aho 'oku fakafuofua 'e totongi fakafoki ai e ngaahi koloa fakapa'anga.

'Oku fakakau 'i he fakamatala fakaikiiki 'o e 'aho 'o e totongi fakafoki 'a ia 'oku ha 'i lalo, 'a e kotoa 'o e ngaahi koloa fakapa'anga pea pehe ki he ngaahi koloa 'ikai fakapa'anga pea mo e mo'ua foki 'i he a'u mai ki he 30 Sune 2018.

Fakaikiiki 'o e 'aho 'o e totongi fakafoki 'i he 30 Sune 2018

	Mahina 'e 0-3	Mahina 'e 3-12	Ta'u 'e 1-5	Laka hake he ta'u 'e 5	'Ikai ha 'aho pau ke fakafoki ai	Fakakatoa
Ngaahi Pa'anga Talifaki 'i Tu'apule'anga						
Pa'anga Ngaue mo e Faka-hu Pa'anga Taimi Nounou	89,924,687	350,646,983	-	-	-	440,571,670
Totongi tupu te'eki ke ma'u	10,240,857	-	-	-	-	10,240,857
Kautaha Pa'anga Fakava-ha'apule'anga						
- Tukuha Malu'i Pa'anga Muli	10,972,647	-	-	-	-	10,972,647
- Ngaahi Totonu Toho Make-he	17,186,574	-	-	-	-	17,186,574
Ngaahi Koloa Fakaloto-fonua						
Pa'anga Ngaue	24,586	-	-	-	-	24,586
Totongi tupu te'eki ke ma'u	20,664	-	-	-	-	20,664
Ngaahi Koloa Kehe	10,547,514	-	-	-	-	10,547,514
Kautaha Pa'anga Fakava-ha'apule'anga - Tuku-hau Pa'anga	33,060,789	-	-	-	-	33,060,789
Api Ngaue, Ngaahi Misini mo e Ngaahi Me'angaue	-	-	-	-	9,213,978	9,213,978
Ngaahi Koloa Fakalukufua	171,978,318	350,646,983	-	-	9,213,978	531,839,279

Ngaahi Mo'ua Pa'anga Muli						
Totongi tupu te'eki ke totongi	4,916	-	-	-	-	4,916
Ngaahi Tipositi Totongi Vave	55,606,074	-	-	-	-	55,606,074
Kautaha Pa'anga Fakava- vaha'apule'anga - Ngaahi Totonu Toho Makehe	-	-	-	-	21,011,485	21,011,485
Ngaahi Mo'ua Pa'anga Fakalotofonua						
Totongi ki he Pule'anga	2,107,685	-	-	-	-	2,107,685
Ngaahi Tipositi Totongi Vave	228,859,354	-	-	-	-	228,859,354
Totongi tupu te'eki ke totongi	22,671	-	-	-	-	22,671
Ngaahi mo'ua kehe	-	1,454,941	-	-	-	1,454,941
Pa'anga kuo tuku atu	-	-	-	-	86,969,701	86,969,701
Pa'anga Talifaki 'oku fiema'u mei he Ngaahi Pangike	-	-	-	-	54,868,000	54,868,000
Kautaha Pa'anga Fakava- ha'apule'anga - Tukahau Pa'anga	-	-	-	-	33,060,789	33,060,789
Pa'anga talifaki ki he monu'ia 'a e kau ngaue	-	5,635	46,174	103,533	-	155,342
Ngaahi Mo'ua Fakalukufua	286,600,700	1,460,576	46,174	103,533	195,909,975	484,120,958
TOENGA NGA AHI KOLOA	(114,622,382)	349,186,407	(46,174)	(103,533)	(186,695,997)	47,718,321

'Oku fakakau 'i he fakamatala fakaikiiki 'o e 'aho 'o e totongi fakafoki 'a ia 'oku ha 'i lalo, 'a e kotoa 'o e ngaahi koloa fakapa'anga pea pehe ki he ngaahi koloa 'ikai fakapa'anga pea mo e mo'ua foki 'i he a'u mai ki he 30 Sune 2017.

Fakaikiiki 'o e 'aho 'o e totongi fakafoki 'i he 30 Sune 2017

	Mahina 'e 0-3	Mahina 'e 3-12	Ta'u 'e 1-5	Laka hake he ta'u 'e 5	'Ikai ha 'aho pau ke fakafoki ai	Fakakatoa
Ngaahi Pa'anga Talifaki 'i Tu'apule'anga						
Pa'anga Ngaue mo e Fakahu Pa'anga Taimi Nounou	103,812,376	277,230,881	-	-	-	381,043,257
Totongi tupu te'eki ke ma'u	12,642,504	-	-	-	-	12,642,504
Kautaha Pa'anga Fakava-ha'apule'anga						
- Tukuha Malu'i Pa'anga Muli	10,464,778	-	-	-	-	10,464,778
- Ngaahi Totonu Toho Makehe	16,351,486	-	-	-	-	16,351,486
Ngaahi Koloa Fakaloto-fonua						
Pa'anga Ngaue	36,520	-	-	-	-	36,520
Totongi tupu te'eki ke ma'u	20,069	-	-	-	-	20,069
Ngaahi Koloa Kehe	11,307,829	-	-	-	-	11,307,829
Kautaha Pa'anga Fakava-ha'apule'anga - Tuku-hau Pa'anga	32,089,040	-	-	-	-	32,089,040
Api Ngaue, Ngaahi Misini mo e Ngaahi Me'angaue	-	-	-	-	9,067,277	9,067,277
Ngaahi Koloa Fakalukufua	186,724,602	277,230,881	-	-	9,067,277	473,022,760
Ngaahi Mo'ua Pa'anga Muli						
Totongi tupu te'eki ke totongi	2,164	-	-	-	-	2,164
Ngaahi Tipositi Totongi Vave	47,411,769	-	-	-	-	47,411,769
Kautaha Pa'anga Fakava-ha'apule'anga - Ngaahi Totonu Toho Makehe	-	-	-	-	20,038,963	20,038,963

Ngaahi Mo'ua Pa'anga Fakalotofonua						
Totongi ki he Pule'anga	1,996,769	-	-	-	-	1,996,769
Ngaahi Tipositi Totongi Vave	223,780,936	-	-	-	-	223,780,936
Totongi tupu te'eki ke totongi	41,468	-	-	-	-	41,468
Ngaahi mo'ua kehe	-	1,274,723	-	-	-	1,274,723
Pa'anga kuo tuku atu	-	-	-	-	75,218,625	75,218,625
Pa'anga Talifaki 'oku fiema'u mei he Ngaahi Pangike	-	-	-	-	24,670,000	24,670,000
Kautaha Pa'anga Fakava-ha'apule'anga - Tukupau Pa'anga	-	-	-	-	32,089,040	32,089,040
Pa'anga talifaki ki he monu'ia 'a e kau ngaue	-	69,365	4,503	58,843	-	132,711
Ngaahi Mo'ua Fakalukufua	273,233,151	1,344,088	4,503	58,843	152,016,628	426,657,213
TOENGA NGAHI KOLOA	(86,508,549)	275,886,793	(4,503)	(58,843)	(142,949,351)	46,365,547

(f) Fakatamaki tupu mei he feliuliaki 'a e tu'unga 'oku 'i ai e ngaahi maketi

Ko e fakatamaki ko 'eni, ko e fakatamaki ia felave'i mo e mahu'inga totonu 'o e ngaahi koloa fakapa'anga 'i he kaha'u 'o tupu mei he fetu'aki 'a e ngaahi totongi 'i he maketi. 'I he'ene felave'i mo e Pangike, ko e fakatamaki ko 'eni 'oku kau ai 'a e ngaahi fakatamaki tupu mei he feliuliaki 'i he totongi tupu pea mo e fakatamaki tupu mei he feliuliaki 'i he tu'unga fakafetongi pa'anga mo muli.

i. Fakatamaki tupu mei he feliuliaki 'a e Totongi Tupu

Ko e ngaahi fakatamaki ko 'eni 'oku felave'i ia mo ha mole, tupu mei he feliuliaki 'i he totongi tupu. 'Oku fakasi'isi'i 'e he Pangike 'a e fakatamaki ni 'aki hono liliu 'a e ngaahi loloa 'o e ngaahi taketi 'o e fakahu pa'anga. Ko e ngata'anga 'o e liliu 'a e ngaahi loloa 'o e ngaahi taketi ki he fakahu pa'anga ko e mahina 'e 36. Ko e loloa 'o e ngaahi fakahu pa'anga, 'oku fakapalanisi ma'u pe ia 'i he taimi kotoa ke ma'u 'a e ngaahi loloa 'o e ngaahi taketi.

ii. Fakatamaki tupu mei he feliuliaki 'o e tu'unga fakafetongi pa'anga muli

Ko e fakatamaki ko 'eni, 'oku felave'i mo ha mole tupu mei he feliuliaki 'o e tu'unga fakafetongi pa'anga mo muli. Kuo hanga 'e he Pangike 'o fokotu'u ha tu'utu'uni ngaue ke tauhi 'a e mahu'inga 'o e pa'anga talifaki pea fakasi'isi'i 'a e fetu'aki 'i hono toe fakamahu'inga'i 'a e ngaahi 'akauni pa'anga muli 'a e fonua.

Ko e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga, 'oku fakatefito ia 'i he kato pa'anga 'a ia 'oku kau ki ai 'a e pa'anga 'o e ngaahi fonua lalahi 'oku tau fefakatau'aki mo ia. Ko e lahi 'o e ngaahi pa'anga muli 'a e Pangike 'oku fakahu 'i tu'apule'anga 'oku fakaf-uofua ia fakatatau ki he ngaahi pa'anga 'oku 'i he kato pa'anga muli.

Ko e tepile 'oku hoko mai 'oku ha ai 'a e fevahevahe'aki 'o e ngaahi koloa mo e mo'ua pa'anga muli 'a e Pangike, 'i hono mahu'inga 'i he pa'anga Tonga, 'i he 30 'o Sune 2018.

	2018	2017
	\$	\$
'Amelika	189,981,905	129,260,279
'Aositelelia	70,720,377	64,564,195
Pilitania	255,454	221,656
Nu'usila	134,210,294	152,141,457
Pa'anga Kehe	7,181,243	6,861,542
Tu'unga Fakalukufua	402,349,273	353,049,129

iii. Liliu tupu mei he Fakatamaki tupu mei he feliuliaki 'o e tu'unga fakafetongi pa'anga muli

Ko e liliu 'a e ngaahi koloa mo e mo'ua 'a e Pangike 'oku fakafuofua ia ki he fakalukufua 'a e feliliaki e tu'unga fakafetongi pa'anga muli pea mo e totongi tupu ka e tu'uma'u e ngaahi makatu'unga kehe 'oku ha 'i lalo:

Ola 'o e:	2018	2017
Liliu 'i he pa'anga talifaki tupu mei he hiki/holo 'aki e 5% 'i he mahu'inga Pa'anga Tonga	20,117,474	17,652,456
Liliu 'i he tupu/mole mei he hiki/holo 'aki e 1% 'i he totongi tupu	102,361	3,530,491

	2018	2017
		\$
4. PA'ANGA HU MAI MEI HE TOTONGI TUPU		
Totongi Tupu mei he Fakahu Pa'anga 'i Tu'apule'anga	8,901,300	8,256,547
Totongi Tupu mei he ngaahi no 'a e kau ngaue	80,039	87,379
	\$8,981,339	\$ 8,343,926
5. PA'ANGA HU MAI KEHE		
Fakatau atu 'o e pa'anga maka fakamanatu	247,517	72,660
Lisi atu 'o e 'ofisi	628,083	777,140
Fakatau atu 'o e ngaahi koloa	-	65,250
Fefakatau'aki 'o e Pa'anga muli	1,162,876	1,062,815
Ngaahi totongi ngaue 'a e Pangike	55,441	77,375
Ngaahi ma'u'anga pa'anga kehe	303,914	1,098
	\$2,397,831	\$ 2,056,338
6. FAKAMOLE KI HE TOTONGI TUPU		
Totongi tupu 'i he ngaahi 'Akauni Pa'anga Muli	143,840	43,888
Totongi tupu 'i he ngaahi 'Akauni Pa'anga Fakaloto fonua	82,676	79,540
	\$226,516	\$ 123,428

7. FAKAHOKO NGAUE MOE NGAHI FAKAMOLE KEHE		
Fakahoko Ngaue	2,776,686	2,079,444
Totongi ki he vahenga malolo 'a e kau ngaue	456,479	360,296
Totongi 'o e kau ngaue	3,135,203	2,999,717
Totongi 'o e 'Atita	30,197	26,127
Tuku atu 'o e Pa'anga (vakai ki he Fakamatala 11)	1,206,726	1,370,703
Holo 'o e mahu'inga	536,445	587,957
	\$8,141,676	\$ 7,424,244
8. FAKAHU PA'ANGA TAIMI NOUNOU MO E 'AKAUNI LOLOTONGA		
'Akauni Ngaue	12,300,196	12,630,507
Fakahu Pa'anga Taimi Nounou	428,271,474	368,412,750
	\$440,571,670	\$381,043,257

9. KAUTAHA PA'ANGA FAKAVAHA'APULE'ANGA

(i) Na'e fakamafai'i 'a e Pangike ke faifatongia 'o kamata mei he 'aho 1 'o Siulai 1989 ko e fakafongia pa'anga 'a Tonga ki he Sino'i Pa'anga Fakavaha'apule'anga 'o hange ko ia 'oku ha 'i he Kupu 51(1) 'o e Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 1988, pea te ne fua foki 'a e ngaahi fatongia fakapa'anga 'o memipa ai 'a e Pule'anga Tonga, 'o kamata mei he 'aho ko ia, fakatatau ki he Kupu 36(1)(c) 'o e Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 1988.

(ii) 'I he 'aho 30 'o Sune 2018, ko e tukuhau 'a Tonga ki he Sino'i Pa'anga Fakavaha'apule'anga na'e fe'unga mo e Ngaahi Totonu Toho Makehe SDR13,800,000 (2017: SDR13,800,000). Mei he fika ko ia, ko e ngaahi Totonu toho makehe 'e SDR3,436,633 (2017: SDR3,436,633) kuo totongi ia he ngaahi pa'anga muli, hange ko ia 'oku ha 'i he fakamatala fakata'u 'o e Koloa mo e Mo'ua, ko e Tukuhau Malu'i Pa'anga Muli, pea ko e palanisi 'oku ne fakafongia'i 'a e 'inasi 'o e tukuhau pa'anga 'a ia na'e fakahu ki he ngaahi 'akauni tipositi taimi nounou 'a e Sino'i Pa'anga Fakavaha'apule'anga.

(iii) Ko e 'akauni Ngaahi Totonu Toho Makehe, ko e 'akauni ia 'oku 'i ai hono totongi tupu, ne 'omi ia 'e he IMF 'o tuku atu ki hono kau memipa 'o fakatatau ki hono takitaha 'inasi 'i he kautaha. 'I he 'aho 30 'o Sune 2018, ko e 'akauni Ngaahi Totonu Toho Makehe, ko hono palanisi koe SDR5,382,835 (2017: SDR5,369,828).

10. NGAHI KOLOA KEHE

	2018	2017
	\$	\$
Ngaahi No 'a e kau ngaue	1,954,549	1,644,892
Pa'anga Pepa, Pa'anga Maka mo e Pa'anga Fakamanatu	4,862,182	3,555,381
Ngaahi koloa kehe	3,730,783	6,107,556
	\$10,547,514	\$ 11,307,829

Ko e mahu'inga 'oku ha 'i he fakamatala ki he tupu fakalukufua 'oku fakatefito ia 'i he totongi 'o e pa'anga pepa mo e pa'anga maka kuo tuku ke ngaue'aki.

11. 'API NGAUE, NGA AHI MISINI MO E NGA AHI ME'ANGAUE

	Ofisi & Fale ngaue	Komipiuta & Me'angaue Faka'ofisi	Sea & Koloa tu'uma'u	Ngaahi Me'alele	Ngaue 'oku kei fakahoko	Fakakatoa
I he 'aho 30 Sune 2016						
Ngaahi Koloa 'i hono totongi	13,524,545	3,254,010	340,494	502,232	-	17,621,281
Holoki mahu'inga Fakakatoa	(5,548,709)	(2,217,362)	(211,677)	(375,849)	-	(8,353,597)
Mahu'inga lolotonga	7,975,836	1,036,648	128,817	126,383	-	9,267,684
Ngata he 'aho 30 Sune 2017						
Palanisi 'i he kamata'anga 'o e ta'u	7,975,836	1,036,648	128,817	126,383	-	9,267,684
Koloa ne fakatau mai lolotonga 'a e ta'u	64,178	188,994		134,378	-	387,549
Tanaki mai/(to'o atu)	306,693	(263,585)	(48,275)	5,167	-	-
Holo 'o e mahu'inga	(260,612)	(194,858)	(57,375)	(75,111)	-	(587,957)
Palanisi 'i he 'osi 'a e ta'u	8,086,095	767,199	23,167	190,816	-	9,067,277
I he 'aho 30 Sune 2017						
Ngaahi Koloa 'i hono totongi	10,716,790	1,492,069	142,219	364,249	-	12,715,326
Holoki mahu'inga Fakakatoa	(2,630,696)	(724,870)	(119,052)	(173,433)	-	(3,648,050)
Mahu'inga lolotonga	8,086,095	767,199	23,167	190,816	-	9,067,277
Ngata he 'aho 30 Sune 2018						
Palanisi 'i he kamata'anga 'o e ta'u	8,086,095	767,199	23,167	190,816	-	9,067,277
Koloa ne fakatau mai lolotonga 'a e ta'u	10,830	414,535	9388	-	537354	972,107
Tanaki mai/(to'o atu)	(262,390)	(19,643)	(6,928)	-	-	(288,961)
Holo 'o e mahu'inga	(259,731)	(185,125)	(8,506)	(83,083)	-	(536,445)
Palanisi 'i he 'osi 'a e ta'u	7,574,804	976,966	17,121	107,733	537,354	9,213,978
I he 'aho 30 Sune 2018						
Ngaahi Koloa 'i hono totongi	10,097,405	1,881,113	140,626	364,249	537354	13,020,747
Holoki mahu'inga Fakakatoa	(2,522,601)	(904,147)	(123,505)	(256,516)	-	(3,806,769)
Mahu'inga lolotonga	7,574,804	976,966	17,121	107,733	537,354	9,213,978

	2018	2017
	\$	\$
12. (a) NGAHI MO'UA PA'ANGA MULI		
'Akauni 'a e Pule'anga	55,551,957	47,357,315
Ngaahi Kautaha kehe	54,117	54,454
	\$55,606,074	\$ 47,411,769
(e) NGAHI MO'UA PA'ANGA TONGA		
Ngaahi Pangike Muli	53,666	363,821
Ngaahi Pangike	175,855,128	183,892,722
Pule'anga 'o Tonga	52,950,560	39,524,393
	\$228,859,354	\$ 223,780,936
13. TOTONGI KI HE PULE'ANGA		
Pa'anga ke totongi ki he Pule'anga Tonga Fakatatau ki he Kupu 8(1) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 2014	\$2,107,685	\$ 1,996,814
14. PA'ANGA KUO TUKU ATU KE NGAUE'AKI		
Pa'anga Pepa	83,212,153	71,852,269
Pa'anga Maka	3,757,548	3,366,356
	\$86,969,701	\$75,218,625

Ko e Pangike Pule pe 'oku ne ma'u 'a e mafai ki hono tuku atu 'o e Pa'anga Tonga. Ko e pa'anga kuo tuku atu 'e he Pangike Pule 'oku kau ki ai 'a e pa'anga pepa mo e pa'anga maka.

15. PA'ANGA TALIFAKI 'OKU FIEMA'U MEI HE NGAHI PANGIKE

Ko e fakahu pa'anga talifaki 'a e ngaahi pangike 'a ia 'oku tu'utu'uni 'e he Kupu 39 'o e Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 1988. 'I he 'aho 1 'o Siulai 2017, ne hiki ai mei he peseti 'e 5 ki he peseti 'e 10.

16. NGAHI MO'UA KEHE

	2018	2017
	\$	\$
Ngaahi mo'ua kehe mo e mo'ua te'eki ke totongi	1,080,289	947,112
Pa'anga 'e totongi ki he Sino'i Pa'anga Vahenga Malolo 'a e kau ngaue 'a e Pangike Pule	374,652	327,611
	\$1,454,941	\$1,274,723

Ko e pa'anga ko ia 'a e Pa'anga Vahenga Malolo 'a e Kau ngaue 'a e Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga, 'i he Pangike Pule, 'oku 'i he 'akauni ko 'eni.

17. PA'ANGA TALIFAKI KI HE MONU'IA 'A E KAU NGAUE

	2018	2017
	\$	\$
Palanisi 'i he kamata	132,711	101,147
Monu'ia lolotonga 'a e ta'u	277,101	264,635
Ngaue'aki/Fakafoki	(254,470)	(233,071)
Palanisi Faka'osi	\$155,342	\$132,711

18. PA'ANGA NGAUE

Ko e kotoa 'o e pa'anga 'a e Pangike, 'a ia 'oku ha 'i he Fakamatala Pa'anga 'oku anga pehe ni:

	2018	2017
	\$	\$
Pa'anga 'oku 'i he Tokotaha Talitotongi	24,586	36,520
Fakahu Pa'anga Taimi Nounou mo e 'Akauni Lolotonga	440,571,670	381,043,257
	\$440,596,256	\$381,079,777

19. KAUTAHA 'OKU FELAVE'I MO E PANGIKE

Ngaahi Kupu Fekau'aki

Ko e tefito'i kupu fekau'aki 'a e Pangike ko e Pule'anga 'o Tonga.

Ko kinautolu na'a nau kau 'i he Poate 'o e kau Talekita 'o e Pangike 'i he ta'u fakapa'anga 'o ngata ki he 'aho 30 'o Sune 2018, ko Steve Edwards (Sea), Richard Prema, Sinaitakala Tu'itahi, Balwyn Fa'otusia pea mo Sione Ngongo Kioa (Kovana).

'I he lolotonga 'a e ta'u, ko e ni'ihini eni kuo fakamafai'i ke nau hoko ko e ngaahi pule 'i he Pangike: Sione Ngongo Kioa (Kovana), Jessie Cocker (Tokoni Kovana), Lata Tangimana (Fale'i ki he Kovana – tafa'aaki fakalele ngaue) pea mo 'Ungatea Latu (Fale'i ki he Kovana - tafa'aaki fakalao moe ngaahi tu'utu'uni ngaue).

Ngaahi felave'i mo e ngaahi Kupu Fekau'aki

'I he ngaue anga maheni 'a e Pangike, 'oku fakahoko 'e he Pangike 'a e ngaahi ngaue 'o felave'i ai pea mo e Ngaahi Kupu fekau'aki kuo fakaha 'i 'olunga.

Ko e ngaahi felave'i mo e Pule'anga 'o Tonga 'oku kau ai e ngaahi ngaue faka Pangike, ngaahi ngaue fekau'aki mo e fakafetongi pa'anga muli pea mo e ngaahi ngaue fakalesisita. Ko e totongi tupu kuo totongi ki he 'akauni totongi tipositi vave 'a e Pule'anga ko e \$81,784 (2017: \$41,249).

'Oku foaki 'e he Pangike 'a 'ene tokoni pa'anga ki he Sino'i pa'anga Vahenga Malolo 'a e kau ngaue 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Sino'i pa'anga Vahenga Malolo. Ko e fakakatoa 'a e tokoni 'a e Pangike ki he ta'u fakapa'anga 'oku fakaha atu 'i lalo:

	2018	2017
	\$	\$
Sino'i Pa'anga Vahenga Malolo na'e totongi 'e he Pangike	456,479	360,296
	456,479	360,296

Ko e Sino'i pa'anga Vahenga Malolo 'a e kau ngaue 'a e Pangike 'oku 'inivesi ia 'i he Pangike 'i he 3.67% (2017: 3.80%) 'i he ta'u. Ko e totongi tupu 'oku te'eki totongi 'e he Pangike ko e \$8,411 (2017: \$7,152). Ko e Talasiti 'o e Sino'i Pa'anga ni, kuopau ke 'ikai kenau mo'ua fakafo'ituitui koe'uhi ko ha ngaahi mole, mau-mau pe ko ha fa'ahinga fakamole 'e fai pe a'usia pe fakahoko ia ki ha memipa 'o e Talasiti makatu'unga 'i ha fa'ahinga ngaue ne fai 'e ha Talasiti pe ko ha kau Talasiti, 'a ia 'oku 'ikai makatu'unga 'i ha maumau 'o e tu'unga falala'anga, 'i he tafa'aki ko ia 'o e Talasiti.

Ko e ngaahi felave'i mo ha Talekita, 'oku kau ai 'a e fakatau 'o e ngaahi koloa mo e ngaue pea mo e tali totongi ki hono ngaue'aki 'o e Fale 'o e Pangike mo e pa'anga humai mei he ngaahi totongi tu'uma'u, 'o anga pehe ni:

	2018	2017
	\$	\$
Fakatau 'o e ngaahi koloa	NIL	1,928

Ko e kau Talekita, 'oku totongi kiate kinautolu 'a e ngaahi totongi ki he ngaahi ngaue 'oku nau fai. Ko e kau Talekita 'oku 'i ai 'enau monu'ia, ko e vahenga malolo 'a ia 'i he 'osi 'a e ta'u fakapa'anga, na'e \$220,629 (2017: \$196,059). 'Oku hanga foki 'e he Pangike 'o totongi 'a e ngaahi monu 'oku ta'efakapa'anga, kia kinautolu kuo fakamafai'i ke nau pule 'o tanaki ia ki he'enau vahe.

Vahenga fakakatoa 'a ia 'oku fakakau 'i he "Totongi fakahoko ngaue" 'o anga pehe ni:

	2018	2017
	\$	\$
Kinautolu kuo fakamafai'i ke nau pule	315,980	311,633
Totongi mo e Vahenga 'o e kau Talekita	107,320	115,730
	\$423,300	\$ 427,363

20. NGAARI MO'UA FAKAPA'ANGA

(a) Ngaahi lisi 'oku lolotonga ngaue'aki

Tefito'i Lisi

Ko e ngaahi fakamole ki he lisi 'oku lolotonga ngaue'aki mo e ngaahi mo'ua kehe 'oku anga pehe ni:

Ko e fakaikiiki 'o e Tefito'i lisi 'oku lolotonga ngaue'aki:

- (i) 'I he 'aho 28 'o Siulai 1992, ne felotoi ai 'a e Pangike mo 'Ene 'Afio, Tu'i 'o Tonga ke tuku mai e 'apingaue 'i Fasi-moe-Afi ke ngaue'aki, 'i he ta'u 'e 100 'o ngata ki he 'aho 27 'o Siulai 2091. 'I he felotoi ko 'eni, 'oku totongi atu ai 'a e \$3,000 'i he ta'u.

Ko e mo'ua fakakatoa ki he totongi ki he lisi 'i he kaha'u, 'a ia 'oku 'ikai ha he Fakamatala Pa'anga, 'oku anga pehe ni:

	2018	2017
	\$	\$
Ke totongi 'i loto he ta'u 'e taha	3,000	3,000
Ke totongi hili e ta'u 'e taha ka 'i loto he ta'u 'e nima	12,000	12,000
Ke totongi hili e ta'u 'e nima	207,370	210,370
	222,370	\$ 225,370

Tefito'i Lesoa

Ko e ngaahi lisi 'oku lolotonga ngaue'aki, 'oku lisi atu ai 'e he Pangike 'a 'ene ngaahi fale ki he kau nofo totongi 'i ha aleapau ta'u 'e 2 ki he 3. Ko e mo'ua fakakatoa kuo 'osi totongi mai 'o a'u ki he 'aho fakamatala pa'anga, 'oku anga pehe ni:

	2018	2017
	\$	\$
Ke totongi 'i loto he ta'u 'e taha	238,203	404,621
Ke totongi 'i loto he ta'u 'e taha ka 'i loto he ta'u 'e nima	114,213	134,934
	\$352,416	\$ 539,555

(e) Ngaahi mo'ua fakapa'anga kehe

	2018	2017
	\$	\$
Mo'ua ki he Fakamole kehe pea 'oku 'ikai ha 'i he Fakamat- ala Pa'anga 'oku anga pehe ni:		
Fefakatau'aki 'o e Pa'anga Muli Kuo tali mo Fakamo'oni Aleapau ke fai	\$ 537,354	NIL

21. NGA AHI MO'UA TALIFAKI

Ko e ngaahi mo'ua talifaki 'oku 'ikai ha 'i he ngaahi 'akauni, ka kuo hoko ia 'i he 'aho 30 Sune 2018, 'a ia 'oku kau ki ai:

(i) Aleapau ki he fakatau pa'anga muli – na'e hala he ta'u ni (2017: hala mo ia foki)

(ii) Fakatatau ki he founa tauhitohi 'oku ha 'i he Fakamatala 2 (i) 'oku 'ikai ke kau 'a e pa'anga maka fakamanatu 'i hono fakafuofua'i 'o e ngaahi mo'ua ka 'e lava pe ke 'i ai ha mo'ua 'a e Pangike 'o ka fakatau mai 'a e ngaahi pa'anga maka fakamanatu ko eni 'i hono mahu'inga totonu. 'Oku tui 'a e Pangike 'e 'ikai 'i ai ha mole lahi 'e hoko 'i hano fakapa'anga 'o e pa'anga maka fakamanatu ko eni ko e pa'anga fakalao.

22. MAHU'INGA TOTONU 'O E NGAHI KOLOA MO E NGAHI MO'UA FAKAPA'ANGA

Ko e mahu'inga totonu 'o ha koloa 'a e mahu'inga ko ia 'e ma'u 'o ka fakafetongi 'i he Maketi, pe totongi'aki ha mo'ua 'i he vaha'a 'o ha ongo tafa'aki 'oku na fie fefakatau'aki 'a e koloa ko ia.

Ko e ngaahi mahu'inga 'oku tuku mai 'e he Maketi 'oku ne fakaha 'a e mahu'inga totonu 'o ha koloa fakapa'anga 'i ha maketi longomo'ui 'a ia 'e ava ai ha fefakatau'aki pa'anga lahi pea 'i he taimi tatau 'oku 'ikai ke uesia lahi 'a kinautolu 'oku fefakatau'aki.

Ngaahi Koloa mo e Mo'ua Fakapa'anga

Ko hono fakamahu'inga'i 'o e Koloa mo e Mo'ua fakapa'anga 'a e Pangike 'oku fakamatala'i 'i lalo:

Pa'anga Ngaue mo e Fakahu Pa'anga Taimi Nounou

Ko e mahu'inga 'o e ngaahi fakahu pa'anga 'a e ngaahi Pangike, ko e mahu'inga totonu pe ia makatu'unga mei he natula taimi nounou 'a e koloa fakapa'anga.

Pa'anga Talifaki fiema'u mei he ngaahi Pangike

Ko e mahu'inga 'o e pa'anga talifaki fiema'u mei he ngaahi Pangike, ko e mahu'inga totonu pe ia 'o ka totongi atu ki he ngaahi Pangike.

Pa'anga Tipositi totongi vave

Ko e mahu'inga 'o e Pa'anga Tipositi totongi vave 'a e Ngaahi Pangike, ko e mahu'inga totonu pe ia 'o ka totongi atu 'i ha taimi pe 'e fiema'u ke totongi fakafoki ai.

Pa'anga kuo tuku atu ke ngaue'aki

Ko e mahu'inga 'o e pa'anga kuo tuku atu ke ngaue'aki 'e he fonua, 'oku fakafuofua ko e mahu'inga totonu pe ia 'o hange kuo fakaha 'i he ngaahi 'akauni.

Ngaahi Koloa mo e Mo'ua Fakapa'anga Kehe

Ko e mahu'inga 'o e Ngaahi Koloa mo e Mo'ua Fakapa'anga Kehe, 'oku fakafuofua 'oku lipooti ia 'i he mahu'inga totonu.